अनुक्रमणिका.

श्री.

उपोद्घात.

वेद शब्द पुस्तकवाचक नथी. विद् एटले जाणवुं, ज्ञान-पामवुं, धातुथी व्युत्पन्न-वेद शब्द ज्ञान मात्रनो भंडार एटला अर्थनो वाचक , सर्व - ज्ञातानुं स्वरूपज वेद. सर्वज्ञाता एटके कोण ? परमेश्वर. तो रमेश्वरनुं स्वरूपज वेद.

एने माटे उपनिषद् स्मृति पुराण मीमांसा सूत्र आदिमां वेदनी णी प्रशंसा करेली छे.

न कश्चिद्वेदकर्त्ता, स्याद्वेदस्मर्ता, चतुर्मुखः। वेदोनारायणः साक्षात्स्वयम्भूरिति शुश्रुम (पाराशरस्मृतौ) ॥ १ ॥

यस्य, निश्वसितं, वेदा, यो, वेदेभ्योऽखिलंजगत । निर्ममे त,महं, , विद्यातीर्थ,महेश्वरम् ॥ (सायणाचार्यकृत) ॥ २ ॥

त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः । अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य ार्थतत्त्वार्थवित्प्रभो (मनु) ॥ ३ ॥

तो वेद ए नारायणरूप छे, नारायण प्रेरित कहेवाय छे, अपौरुषेय , एटले पुरुषनो बनावेलो नथी. स्मृति आदिमां वेद मंत्रोने अनादि कह्या एटले ज्ञानमां प्रतीत थाय तेवा छे पण बनी शके तेवा नथी एने माटे ाचीन पंडितो पण एम कहेछे के अनंत युग अनंत कल्प गयां पण तो तेनो तेज छे. एटले ते नित्य छे, अनादि छे.

भागवतमां द्वादशस्कंधना ६ ठ्ठा अध्यायमां वेदनी प्राचीनता जणावी छे. वळी सर्वे प्राचीन अर्वाचीन पंडितोए पण प्राचीनता अर्पी छे. पूर्व मीमांसा सूत्रमां ब्रह्म अर्थात् वेदमां भविष्यार्थे निर्दिष्ट वाक्योनो तेमज भावनाओनो पण तेओ परमात्माना सर्व दर्शित उपर निर्वाह करी लेछे. वळी सत्तदेशीय धर्म पुस्तको क्यारे थयामां आव्यां ए जाणी शकायछे तेम वेदने माटे नथी एटले वेद अनादि मानवोज, प्रथमाध्याय शांकर शारीर भाष्यमां पण एमज छे.

वेद ए आपणा धर्मनुं मूळ छे. प्रवृत्तिलक्षण, तथा निवृत्तिलक्ष एम वेदोक्त धर्म बे प्रकारना छे. प्रवृत्तिलक्षणवाळो वैदिक धर्म अवैराग वान् पुरुषोने क्रमे क्रमे निष्काम कर्मो करवानो बोध करी तेमनी प तेवां कर्मो करावे छे; अने ते द्वारा तेमना मननी शुद्धि करी तेम निवृत्ति लक्षणवाळा धर्मने पहोचाडे छे ने निवृत्ति लक्षणवाळो धर्म ज्ञान वैराग्यरुप होवाथी साक्षात् मोक्ष साधनरुप छे.

निवृत्ति लक्षणवाळा धर्मने पामवा माटे ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्र स्थ ने सन्यास एम आश्रमोनी व्यवस्था करवामां पण आवी छे. पहेल आश्रममां वेदविद्यानुं ज्ञान मेळववुं, संध्या तथा अग्निनुं उपासन देव पूजा ए आदि वैदिक कर्मो करवा ने आचार्यनी सेवा करवी ए मुख्य कर्तव्य छे. ए आश्रमनुं सारी रीते पालन करवाथी जेने इंद्रियोने अंत: करण वश थया छे एवा प्रथमाश्रमी आखुं आयुष्य नैष्टिक ब्रह्मचर्यम गाळे ने वेदविद्याना अभ्यासमां तथा योगादि साधनमां प्रवृत्त रहे अथवा चतुर्थाश्रम, एटले सन्यस्त ग्रहण करे जेने इंद्रियादि वश थ नथी, ते आचार्यने शक्ति अनुसार गुरुदक्षिणा आपी तेमनी प्रसन्नता पूर्वक आज्ञा मेळवी पोताना मावाप पासे घे जाय ने गृहस्थाश्रम मांडि ने वेदमां कहेवा प्रमाणे धर्म साधनज करे.

हवे—गृहस्थाश्रममां पड्या पछी आपणुं मन विषयमां लोलुप थई अधोगतिनां साधनो ने संपादन न थवा आपणी वृत्तिने सद्कर्मोमां दोरवा निवृत्तिलक्षणवाळा धर्मने पामवा रुद्रानुष्ठान करवुं ए मुख्य अने उत्तम साधन छे.

ए उपर दर्शावेल वेदना मंत्रोमांथी सार रुपे जेम दुधमांथी माखण रुपी तत्वकाढीले तेम आ रुद्रीना मंत्र तत्वरुपे द्विजाती वर्गना कल्याण वास्ते, आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठानपद्धतिः पुस्तक तैयार करेलुं छे.

आ पुस्तक हाथमां लेवानी साथे प्रथम तो शंका थवानो संभव छे के आ रुद्रीनां पुस्तको घणां मुद्रालयोमां मुद्रित थई प्रसिद्धिमां आवी चुकेलां छे छतां आ चर्वितचर्वण प्रमाणे व्यर्थ परिश्रम शा माटे कर्यो हशे? ए मनुष्यनी बुध्धि-विलासनो स्वाभाविक धर्म छे परंतु तेना समाधानमां एटलुंज जणाववानुं के आजसुधीमां जे पुस्तको बाहार पडेलां ते पैकी केटलांएक पुस्तकमां संक्षिप्त पूजा विधिनो समास छे; परंतु आ श्री रुद्राभिषेकानुष्ठान पद्धतिः नमां षुशूक्त्यादि महान्यास सहित पंचवक्रपूजा वगेरे जे जे विषयोनी अत्यावश्यकता छे ते साथे आज सुधीमां एक पण पुस्तक मुद्रित थई प्रख्यातिमां आवेलुं नथी. ते संपूर्ण विषयोवाळुं पुस्तक मुद्रांकित थाय तो सर्व ब्रह्मवर्गने यथाशास्त्र विधि प्रमाणे रुद्राभिषेक विगेरे अनुष्टान करवामां अति उपकारक थई पडे ए प्रसिद्धकर्त्तानो उद्देश छे. एटलुंज नहीं पण मुख्य हेतु तो एज छे के मंत्रार्थ जाण्याविना अनुष्टान करवुं, ए अरण्य-रोदन जेवुं छे. अने ते जाणवामां भाष्य शिवाय बीजुं साधन नथी. तेथी भाष्य साथे जो आ अपूर्व पुस्तक प्रसिद्ध थाय तो तेना अर्थ जाणी अभिषेक विगेरे क्रियाओ करवा सुगम पडे जेथी ते कल्पवृक्ष प्रमाणे अभीष्ट मनोरथ सिद्ध थाय ए हेतु छे. कदाचित् एम शंका थाय के रुद्री मणी जवार्थीज पूर्णता छे, कंई अर्थ जाणवानी अपेक्षा नथी तो तेना

खुलासा माटे संक्षिप्त श्रुति स्मृतिना वचनो अर्थ साथे आ नीचे प्रदर्शित करवामां आव्या छे ते वांची तत्व जीज्ञासुओना मननुं समाधान थशे.

रुद्र—हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः इति ॥

इत्यादयो बह्व्यः व्युत्पत्तयः एवं कर्माङ्गत्वज्ञानहेतुत्वाभ्यां विपश्चिद्भिर्मुमुक्षुभिश्चावश्यमादरणीयोऽयं रुद्रः । वर्तते चास्य सर्वत्र पठन पाठन प्रचारो। 'उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः' ॥

इत्यादिषु वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसोक्तेः—२ 'यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते । अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्' ॥ इत्यादिभिरनर्थज्ञस्य निन्दाश्रवणात्—॥ ३ ॥

'स्थाणुरयंभारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा' ॥ इत्यादिभिरर्थानभिज्ञस्य स्थाणुत्वोक्त्या निन्दाया अर्थज्ञस्य च सकल कल्याणप्राप्तेरभिधानादर्थज्ञानमत्यावश्यकमेव । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशाखं शुष्कं सूक्ष्ममूलं स्थाणुशब्देनोच्यते ॥ ४ ॥ केचित्तु अर्थमजानतोऽपि यथावत्पाठमात्रेणैव कर्माङ्गत्वं सिद्ध्यतीति मन्यन्ते । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यस्य अध्ययनविधेर्वेदाक्षर ग्रहणेनैव चरितार्थत्वम् । पूर्वकाण्डार्थज्ञानं कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । कर्मानुष्ठानं पाठमात्रेणैव भवतीति ॥ ५ ॥ तन्न सर्व सम्मतम् । 'अनर्थज्ञाऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः' इत्यादिष्वनर्थज्ञस्य पाठकाधमत्वोक्तेरर्थज्ञानं । विना पाठमात्रमपि न सम्यक्तया भवितुमर्हति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं केवलेन मन्त्रपाठेनैव सिद्ध्यति तथापि केवला-

दनुष्ठाना द्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलाति शयमामनन्ति छन्दोगसः । (तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेदयश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ') । अध्ययनं नामार्थज्ञानपूर्वकमक्षरग्रहणम् । तथा सत्यध्ययनविधेरर्थज्ञानपूर्वकमक्षर-ग्रहणेनैव चारितार्थ्यं भवेत् न केवलमक्षरग्रहणेनैव । ज्ञानहेतुत्वं त्वर्थज्ञानं विना न भवेदेव । आधुनिकानां तु सर्वेषामर्थज्ञानस्यावश्यकत्वे न कापि विप्रतिपत्तिः । तत्सिद्धं कर्माङ्गत्वेऽप्यस्य रुद्राध्यायस्यार्थ ग्रहणस्या-वश्यकत्वम् ।

अर्थज्ञानसाधनानि तु निगमनिरुक्तव्याकरणादीनि सन्त्येव । परं तेष्वकृतबहुलपरिश्रमाणां भाष्यं विनार्थज्ञानं न सुलभमिति मत्वा अयं सभाष्य रुद्री मुद्रापणे यत्न आरब्धः ॥

भावार्थ—कोई एक प्रत्यक्ष शब्दने देखे छे तो पण तेना अर्थने जाणतो नथी तेथी ते देखी शकतो नथी; तेमज शब्दने सांभळे छे तो पण ते सांभळी शकतो नथी अर्थात् जे शब्दना अर्थने जाणे छे ते शब्दने देखे छे. जेम पतिना माटे ईच्छा करनारी सुंदर वस्त्रवती स्त्री पोताना शरीरनी विवृति करे छे तेम वाणी अन्यने माटे पोताना स्वरूपनी विवृति करे छे, इत्यादि श्रुतिओमां वेदना अर्थ जाणनारनी प्रशंसा कहेली छे.

२. अर्थ जाण्याविना जे ग्रहण करीने (भणीने) पठन मात्रथी बोलाय छे ते ते अग्निविना शुष्ककाष्टनी प्रमाणे कंई पण प्रकाश करी शकतुं नथी. आ आदिवचनोथी अर्थ न जाणनारनी निंदा संभळाय छे. तेथी अर्थ जाणवानी आवश्यकता छे.

३. जे वेद भणीने अर्थ जाणतो नथी ते (बोजो वेहेनार) स्थाणु छे स्थाणु एटले जेनां डाळ कपायला एवा सुका झाडना मूळने स्थाणु

केहेवाय छे जेने आपणी मापामां थईायुं कहीए छीए ए स्थाणु शब्द-नोज अपभ्रंश छे. आ दृष्टांतथी अर्थ जाण्या विनानुं अध्ययन निरुपयोगी छे. आ उपरथी अर्थ न जाणनारनी निंदा स्पष्ट प्रतीत थाय छे.

जे अर्थ जाणनार छे, ते संपूर्ण कल्याणने मोगवे छे अने ज्ञानथी पापनो नाश करी स्वर्गने पामे छे; आ उत्तर श्रुतिथी अर्थ जाणनारनी प्रशंसा करे छे तेथी अर्थ ज्ञाननी अत्यावश्यकता छे.

४. केटलाएक तो अर्थ न जाणनारनुं पण यथायोग्य पाठ मात्रथीज कर्मनुं अङ्गत्व सिद्ध थाय छे एम माने छे कारण के स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ए उपरथी अध्ययन विधिनुं वेदना अक्षर ग्रहणथीज चरितार्थपणु छे. पूर्वकांड ना अर्थनुं ज्ञान कर्मानुष्ठानथी आक्षिप्त छे. अने कर्मनुं पाठ अनुष्ठान मात्रथीज थाय छे (१) परंतु ते सर्वने मान्य नथी.

अर्थ न जाणनार धीमे मणनार विगेरे छ प्रकारना पाठक (भणनार) मे अधम गणेला छे. तेथी अर्थज्ञानविना पठन मात्र पण सारी रीते थई शकतुं नथी. यद्यपि कर्मानुष्ठान केवल मंत्र पाठथीज सिद्ध थाय छे. तोपण केवल अनुष्ठान करतां विद्यासहित अनुष्ठान करवामां फलनुं आधिक्य छे. एम छंदोगो केहेछे. वळी अध्ययन शब्दनो अर्थ,नाम तथा अर्थना ज्ञानपूर्वक अक्षरनुं ग्रहण करवुं ए छे. आ उपरथी अर्थ ज्ञानपूर्वक अक्षर ग्रहणज करवाथी अध्ययन विधिनुं चरितार्थपणुं छे. केवल अक्षर ग्रहणथी नथीज अने अर्थ ज्ञानविना ज्ञाननुं हेतु पार पडतो नथी आधुनिक सर्व द्विजातिओने तो अर्थ ज्ञानना आवश्यकतामां कोई पण विप्रति पत्ति नथी.

आ उपरथी एम सिद्ध थाय छे के कर्मांगत्वपर्मा पण आ रुद्रना अर्थ ग्रहणनी आवश्यकता छे. अर्थ ज्ञाननां साधनो निगमनिरुक्त काव्य-

रण आदि छेज परंतु तेमां वधारे परिश्रम नहि करेला ब्राह्मणोने भाष्य विनां अर्थ ज्ञान सुलभ नथी एम मानी आ समाष्य रुद्री छपाववानो यत्न आरंभेल छे.

अने एने माटे उपनिषद् स्मृति, पुराण, आदिमां पण रुद्रना कल्प घणा कह्या छे. के जेथी मोक्षधर्म पाप नाश द्रव्य तथा आरोग्य आयुष्य आदि फलोनी कर्मानुसार नियमथी प्राप्ति थाय छे तेवा केटलाक प्रयोग दिग्दर्शन माटे जणावीए छीए.

। तत्र जाबालोपनिषदि । " अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किं जप्येनै वामृतत्वमश्नुत " इति " ब्रूही " ति " स होवाच याज्ञवल्कयः शतरुद्रियेणे " ति

भावार्थ—जाबालोपनिषदमां ब्रह्मचारीए याज्ञवल्क्य ऋषीने प्रश्न कर्यो के, " शुं जप्याथी मोक्ष प्राप्त थाय छे ? " उत्तर-शतरुद्रियेणेति कैवल्योपनिषदि " यः शतरुद्रियमधीते सोऽग्निपूतो भवति स्वर्णस्तेयात्पू तो भवति सुरापानात्पूतो भवति ब्रह्महत्यातःपूतो भवति कृत्याकृत्यात्पूतो भवति तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेदनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् तस्मादेवं विदित्वैनं कैवल्यं फलमश्नुते इति । आह शातातपः

भावार्थ-कैवल्यउपनिषदमां पण एम कहेछे के रुद्राध्यायीपुरुषनां सर्व पापोनी निवृत्ति थाय छे ; तथा कैवल्य कहेतां मोक्षनी पण प्राप्ति थाय छे ए स्पष्ट जणाव्युं छे. शातातप ऋषि पण एज अर्थने जणावे छे.

" स्तेयं कृत्वा गुरुदारांश्च गत्वा मद्यं पीत्वा ब्रह्महत्यां च घृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशय्याशयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापै " रिति ।

भावार्थ—स्मृति-सर्वांगे भस्म लेपन करी भस्म शय्याने विषे निद्रा

करनारो रुद्राध्यायी पुरुष चौर्य गुरु स्त्रीगमन तथा मद्यपान एवा महान पातकोने भस्म करे छे ॥

आह याज्ञवल्क्यः " सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जलेस्थितः । सहस्रशीर्षा जापी च मुच्यते सर्व किल्बिषैः ॥

भावार्थ–याज्ञवल्क्य महर्षि एम कहे छे के जलमां उभो रही रुद्रनो जप करे, सहस्रशीर्षानो जप करे तो मद्यपान तथा सुवर्ण चौर्य आदि पातको दुर थायछे. ।

रुद्रैकादशिनीं जपत्वा तदन्हैव विशुध्यति " ति ॥

भावार्थ—रुद्रैकादशिनि करवाथी महापातकी होय तो पण तत्काळ शुद्ध थायछे. ।

आह शङ्खः " सुवर्णस्तेनो रुद्राध्यायी मुच्यते " इति । आनो भावार्थ स्पष्ट छे.

वायुप्रोक्त पुराणे " यश्च रुद्रान् जपेन्नित्यं ध्यायमानो महेश्वरम् । यश्च सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् । सर्वान्नात्मगुणोपेतां सुवृक्षजलशोभिताम् । दद्यात्काश्चनसंयुक्तां भूमि चौषधिसंयुताम् । तस्मादप्यधिकंतस्य सकृद्रुद्रजपाद्भवेत् । मम भावं समुत्सृज्य यस्तु रुद्रान् जपेत्सदा । स तेनैव च देहेन रुद्रः संजायते ध्रुवम् ॥

भावार्थ–जे पुरुष नित्य हृदयमां शिवजीनुं ध्यान करी रुद्र जप करे छे-तेने एक वार जपथीज सर्व पृथ्विनां दान करतां पण शत गुणित पुण्यनो लाभ थाय छे

" चमकं नमकं चैव पौरुषसूक्तं तथैव च । नित्यं त्रयं प्रयुञ्जानो ब्रह्मलोके महीयते " ॥ तथा " चमकं नमकं होतॄन्पुरुषसूक्तं जपेत्सदा । प्रविशेत्स महादेवं गृहं गृहपतिर्यथा " ॥ तथा " भस्मदिग्धशरीरस्तु

भस्मशायी जितेन्द्रियः । सततं रुद्रजाप्योऽसौ परां मुक्तिमवाप्स्यति ॥ रोगवान् पापवांश्चैव रुद्रं जप्त्वा जितेन्द्रियः । रोगात्पापाद्विनिर्मुक्तो ह्यतुलं सुखमश्नुते " ॥

आह शङ्ख "रहसि कृतानां महापातकानामपि शतरुद्रीयं प्रायश्चित्तमिति"

भावार्थ-शंख ऋषि एम कहे छे-गुप्त रीते करेला महा पातकोनुं शत रुद्री एज प्रायश्चित छे.

शतंरुद्रा देवता अस्येति शतरुद्रीयमुच्यते शतरुद्राद्धश्चेति छप्रत्ययः । अनयाच रुद्रोपनिषदा ब्रह्मविद्या प्रतिपाद्यते

भावार्थ-शत संख्याक रुद्र छे देवता जेनी एवी आ रुद्रोपनिषद कहेवाय छे कारण एमां ब्रह्म स्वरुपनुं निरुपण कर्युं छे.

ब्रह्मणश्च त्रीणिरूपाणि सन्ति । एकं कार्यरुपं सर्वोपादान तथा सर्वात्मकम् । इतरत्पुरुषाख्यं सृष्टिस्थितिसंहारनिमित्तं । नयमप्याविद्यकमन्यत्परं रूपं निर्गुणं निरञ्जनं सत्यज्ञानानन्दलक्षणम् ।

भावार्थ-ब्रह्म स्वरूप त्रण प्रकारनुं छे एक तो सर्वात्मक कार्य स्वरूप, विश्वना सृष्टि स्थिति संहार करनारुं बीज पुरुषाख्य कारण स्वरुप, अने निर्गुण निरंजन सच्चिदानंद ए त्रीजुं रुद्रनुं मुख्य स्वरुप छे.

योजनार
मगुलाल भाऊशंकर भट्ट,

अथ भूशुद्ध्यादि महान्यास सहित महादेव पंचवक्त्र पूजाप्रयोगः

'अथ पूजाप्रयोगः'—आचम्य प्राणानायम्य ॥ 'सुशान्तिर्भवतु' ॥ मङ्गलाचरणम्—ॐ स्वस्ति नऽइन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽअरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु । १ ॥ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम हि देवहितं यदायुः । २ ॥

'अथ नमस्कार.' श्रीमन्महागणाधिपतये नम । इष्टदेवताभ्यो नम । कुलदेवताभ्यो नम । ग्रामदेवताभ्यो नम । स्थानदेवताभ्यो नम । वास्तुदेवताभ्यो नम । वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नम । श्रीलक्ष्मीनारायणाभ्यां नम । श्रीउमामहेश्वराभ्यां नम । शचीपुरन्दराभ्यां नम । मातापितृचरणकमलाभ्यां नम । सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम । सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नम. । निर्विघ्नमस्तु ॥ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णक । लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिप ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो गजानन द्वादशैतानि नामानि य पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा संग्रामे सङ्कटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो य सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नम ॥

' अथ भूशुद्ध्यादि प्रयोगाः '

' भूतादिशुद्धिः ' रामतापिन्याम्—देवो भूत्वा यजेद्देवं नादेवो देवमर्चयेत् । देवार्चायोग्यताप्राप्त्यै भूतशुद्धिं समाचरेत् ॥ भूतशुद्धिं विधायैव प्राणस्थापनमाचरेत् । एवं प्राणान्प्रतिष्ठाप्य मातृकान्यासमाचरेत् ॥ (भूतादिशुद्धिमारभ्य देवतायां कुर्यादिति साम्प्रदायः) ॥ अन्यच्च—भूशुद्धिः षोडशन्यासा नैव कार्याः सदा बुधैः । नूतनायां तथा मूर्तावथवा पर्ववासरे ॥

अथ ' भूशुध्यादिप्रयोगाः ' ' तत्रादौ भूशुद्धिः' —आचमनम् '—ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरमन्त्रस्य । प्रजापतिर्ऋषिः । रुद्रो देवता । विराट् छन्दः । आचमने विनियोगः—ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ॐ नमो भगवते रुद्राय स्वाहा । ' हस्तप्रक्षालनम् '—ॐ नमो भगवते रुद्राय । ' प्राणायामः ' ॐ नमो भगवते रुद्राय ॐ नमो भगवते रुद्राय । ॐ नमो भगवते रुद्राय ॥ ' सङ्कल्पः'—अद्यपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहं श्रीअमुकदेवतापूजाङ्गत्वेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठाऽन्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्या-

श्रिताः । यऽईशे महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामहम्मयि गृह्णामि त्वा महम् । २ ॥ इति भूशुद्धिः ॥

२८४. अथ 'भूतशुद्धिः'—(मूलाधारात्समुत्थाप्य कुण्डलीं परदेवताम् । सुषुम्नामार्गमाश्रित्य ब्रह्मरन्ध्रगतां स्मरेत् ॥ जीवं ब्रह्माणि संयोज्य हंसमन्त्रेण साधकः ।) ॥ ॐ हं सः सोऽहम् ॥ 'मातृकोपसंहारः'—स च । 'क्ष' लयो—'ह' कारे। 'ह' लयः—'स' कारे। 'स' लयः—'ष' कारे। 'ष' लयः—'श' कारे। । 'श' लयो—'व' कारे। (इत्यादि प्रकारेण अकारपर्यन्तं 'लयं' भावयित्वा ॥ अकारः सहस्राम्बुजे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि 'लयम्' गत इति भावयेत् ॥) तत्र—'भावनम्'—ॐ 'क्ष' कारम्—'ह' कारे उपसंहरामि । ॐ 'ह'कारम्—'स'कारे उप० । ॐ 'स'कारम्—'ष'कारे उप० । ॐ 'ष'कारम्—'श'कारे उप० । ॐ 'श'कारम्—'व'कारे उप० । ॐ 'व'कारम्—'ल'कारे उप० । ॐ 'ल'कारम्—'र'कारे उप० । ॐ 'र'कारम्—'य'कारे उप० । ॐ 'य'कारम्—'म'कारे उप० । ॐ 'म'कारम्—'भ'कारे उप० । ॐ 'भ'कारम्—'ब'कारे उप० । ॐ 'ब'कारम्—'फ'कारे उप० । ॐ 'फ'कारम्—'प'कारे उप० । ॐ 'प'कारम्—'न'कारे उप० । ॐ 'न'कारम्—'ध'कारे उप० । ॐ 'ध'कारम्

—'द'कारे उप० । ॐ 'द'कारम्—'थ'कारे उप० । ॐ 'थ'कारम्—'त'कारे उप० । ॐ 'त'कारम्—'ण'कारे उप० । ॐ 'ण'कारम्—'ढ'कारे उप० । ॐ 'ढ'कारम्—'ड'कारे उप० । ॐ 'ड' कारम्—'ठ'कारे उप० । ॐ 'ठ'कारम्—'ट'कारे उप० । ॐ 'ट'कारम् 'ञ'कारे उप० । ॐ 'ञ'कारम्—'झ'कारे उप० । ॐ 'झ'कारम् 'ज'कारे उप० । ॐ 'ज'कारम्—'छ'कारे उप० । ॐ 'छ'कारम्—'च'कारे उप० । ॐ 'च'कारम्—'ङ'कारे उप० । ॐ 'ङ'कारम्—'घ'कारे उप० । ॐ 'घ'कारम् 'ग'कारे उप० । ॐ 'ग'कारम्—'ख'कारे उप० । ॐ 'ख'कारम्—'क'कारे उप० । ॐ 'क'कारम्—'अः'कारे उप० । ॐ 'अः'कारम्—'अं'कारे उप० । ॐ 'अं'कारम्—'औ'कारे उप० । ॐ 'औ'कारम्—'ओ'कारे उप० । ॐ 'ओ'कारम्—'ऐ'कारे उप० । ॐ 'ऐ'कारम्—'ए' कारे उप० । ॐ 'ए'कारम्—'ॡ'कारे उप० । ॐ 'ॡ' कारम्—'ऌ'कारे उप० । ॐ 'ऌ'कारम्—'ॠ'कारे उप० । ॐ 'ॠ'कारम्—'ऋ'कारे उप० । ॐ 'ऋ'कारम्—'ऊ' कारे उप० । ॐ 'ऊ'कारम्—ॐ 'उ'कारे उप० । 'उ'कारम्—'ई' कारे उप० । ॐ 'ई'कारम्—'इ'कारे उप० । ॐ 'इ' कारम्—'आ'कारे उप० । ॐ 'आ'कारम्—'अ'कारे

उप०।ॐअकारः' (सहस्रदलाम्बुजाकारे ब्रह्मरन्ध्रे परमात्मनि गत इति भावयेत्) ॥ 'भूतापसंहारः'—(पादादिजानुपर्यन्तं सुवज्रकम् ॥ लम्बीजाढ्यं स्वर्णवर्णं स्मरेदवनिमण्डलम् ॥ चन्द्रार्धनिभं पद्मद्वयाकृति। वँ बीजयुक्तं श्वेताभं मँ सोमं मण्डलं नाभेर्हृदयपर्यन्तं त्रिकोणं स्वस्तिकासनम्। रँ बीजेन युतं रक्तं कमण्डलम् ॥ हृदो भ्रूमध्यपर्यन्तं वृत्तं षड्बिन्दुलाञ्छितम्। यँ धूम्राभं वायव्यं मण्डलं (नभस्वत्) स्मरेत् ॥ आब्रह्मरन्ध्रं भ्रूम- स्वच्छं मनोहरम्। हँ बीजयुक्तमाकाशमण्डलं च विचिन्तयेत् ॥ भूतानि संचिन्त्य प्रत्येकं प्रविलापयेत्। भुवं जले जलं वह्नौ वह्निं वायौ नभस्यमुम् ॥ विश्राप्य ॥ 'स्वमहङ्कारे' महत्तत्त्वेप्यहंकृतम्। महान्तं प्रकृतौ मायामात्मनि प्रविलापयेत् ॥ शुद्धसच्चिन्मयो भूत्वा चिन्तयेत्पापपुरुषम्। वामकुक्षिस्थितं कृष्णमङ्गुष्ठपरिमाणकम् ॥ विप्रहत्याशिरोयुक्तं कनकस्तेयबाहुकम्। मदिरापानहृदयं गुरुतल्पकटीयुतम् ॥ तत्संयोगिपदद्वन्द्वमुपपातकरोमकम्। खड्गचर्मधरं दुष्टमधोवक्त्रं च दुःसहम् ॥ वायुबीजं स्मरन्वायुं सम्पूर्येनं विशोषयेत् यथा—यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, यँ, (इति षोडश, (१६) वारं जपित्वा ॥ वह्निबीजं (स्मरन्नित्यं निर्दहेत्पापपूरुषम्)। रँ, (इति चतुःषष्टि (६४) वारं जपित्वा) ॥ वायुबीजेन (तद्भस्म बहिर्निष्कास्य यत्नतः)। यँ, यँ, यँ,

यँ, (इति द्वात्रिंशद्वारं (३२) जपित्वा) ॥ सुधाबीजेन (देहोत्थं भस्मसंप्लावयेत्सुधीः वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, वँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा)॥ भूबीजेन (घनीकृत्य भस्म तरकनकाण्डवत्) लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, लँ, (इति षोडश (१६) वारं जपित्वा ॥ विशुद्धमुकुराकारं ब्रह्मरन्ध्रगतं स्मरेत्) ॥ आकाशादीनि भूतानि पुनरुत्पादयेत्ततः । अखण्डं ब्रह्म तस्मात्स्यात्प्रेरकः पुरुषस्तथा ॥ प्रकृतेर्महदाकारस्ततोऽहं त्रिगुणात्मकः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नाद्रेतः । रेतसः पुरुषः । स वा ऽएष पुरुषोऽन्नरसमयः । हँ सः सोऽहम् । कुण्डली जीवमादाय परसङ्गात्सुधामयीम् । संस्थाप्य हृदयाम्भोजे मूलाधारगतं स्मरेत् ॥ इति भूतशुद्धिः ॥

अथ 'प्राणप्रतिष्ठा' अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि छंदांसि जगत्सृष्टिः प्राणशक्तिर्देवता । आँ बीजम् । ह्रीँ शक्तिः । क्रौँ कीलकम् । प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः—ॐ ब्रह्म-

विष्णुमहेश्वरऋषिभ्यो नमः शिरसि । ऋग्यजुःसामच्छ-न्दोभ्यो नमः मुखे । जगत्सृष्टयै प्राणशक्त्यै नमः—हृदये । आँम् बीजाय नमः लिङ्गे । ह्रीँ शक्तये नमः पादयोः । क्रौँ कीलकाय नमः सर्वाङ्गेषु । एवं न्यासंकृत्वा । ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आँ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा-त्मने अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ इँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाऽत्मने तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, ऊँ—त्वक्चक्षुश्श्रोत्राजिह्वाघ्राणाऽत्मने मध्यमाभ्यां नमः । ॐ एँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ वा-क्पाणिपादपायूपस्थात्मने अनामिकाभ्यां नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औँ—वचनादानगतिविसर्गानन्दाऽत्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ अँ, यँ रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, क्षँ, अः मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तज्ञानाऽत्मने करतलकरपृष्ठा-भ्यां—नमः । एवं हृदयादि । (नाभेरारभ्य पादान्तम् । 'आँ' इति) पाशबीजम् । (हृदयादारभ्य नाभ्यन्तं 'ह्रीँ' इति) शक्ति-बीजम् । (मस्तकादारभ्य हृदयान्तम् 'क्रौँ' इति) अङ्कुशबीजम् न्यसेत् ॥ अथ 'ध्यानम्' रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरो-जाधिरूढा कराब्जैः पाशं कोदण्डमिक्षूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्चबाणान् । बिभ्राणासृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षो-

रुद्राढ्या देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरी प्राणशक्तिः परा नः ॥ शिरसि तथा हृदि करं दत्वा) ॥ ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—सोऽहम् प्राणा इह प्राणाः ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ, सः—जीव इह स्थितः। ॐ आँ, ह्रीँ, क्रौँ, यँ, रँ, लँ, षँ, सँ, हँ,सः-सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूस्थानीहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ, ॐ (इति प्रणवस्य पञ्चदशावृत्तीः (१९) कृत्वा) अनेन मम देहस्य पञ्चदशसंस्काराःसम्पद्यन्ताम्। (इत्युक्तवा पश्चात् 'ॐ नमो भगवते रुद्राय' इति त्रीन्प्राणायामान्कृत्वा ॥ यथा पर्वतधातूनां दोषान्दहति पावकः। एवमन्तर्गतं पापं प्राणायामेन दह्यते ॥) इति प्राणप्रतिष्ठा ॥

'अथान्तर्मातृकान्यासः' अस्य श्रीअन्तर्मातृकामन्त्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः। मातृका सरस्वती देवता । गायत्री छन्दः । हलो बीजानि । स्वराः शक्तयः। 'क्षं' कीलकं मातृकान्यासजपे विनियोगः अं ब्रह्मऋषये नमः आं शिरसि । इं गायत्रीछन्दसे नमः ईं वदने । उं मातृकासरस्वतीदेवतायै नमः ऊं हृदये। एं हलेभ्यो बीजेभ्यो नमः

—ऐं गुह्ये । ओं स्वरशक्तिभ्यो नमः ओं पादयोः।
अं, क्षं—कीलकाय नमः—अः—सर्वाङ्गेषु । इति मातृकाकृष्यादिन्यासः ॥ ॐ अँ, कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, आम—अङ्गुष्ठाभ्यां—नमः । ॐ इँ, चँ, छँ, जँ, झँ, ञँ, ईँ—तर्जनीभ्यां—नमः । ॐ उँ, टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ! ऊँ—मध्यमाभ्यां नमः । ॐएँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, ऐँ—अनामिकाभ्यां—नमः । ॐ ओँ, पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, औँ—कनिष्ठकाभ्यां—नमः । ॐ अँ, यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, अः करतलकरपृष्ठाभ्यां—नमः । एवं हृदयादि ॥ अथ ध्यानम् पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्त मुखदोर्हत्पद्मवक्षस्थलां भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् । मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैर्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये । (ततो दक्षिणकनिष्ठिकायाः आद्यं पर्वारभ्य वामाङ्गुष्ठाग्रपर्वपर्यन्तं षोडशसु पर्वसु षोडश स्वरान्विन्यस्य वामतर्जनीमारभ्य दक्षिणतर्जन्यन्तमङ्गुल्यग्रेषु चतुरश्चतुरो वर्णान् क्रमेण कादि मान्तान्विन्यस्याङ्गुष्ठयोः "हळौं" सर्वाङ्गुल्यग्रेषु क्षकारं विन्यसेत्)। यथा—ॐ अँ, आँ, इँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लृँ, ॡँ, एँ, ऐं, ओं, औ, अं, अः । कँ, खँ, गँ, घँ, ङँ, । चँ, छँ, जँ. झँ, ञँ, । टँ, ठँ, डँ, ढँ, णँ, । तँ थँ, दँ, धँ, नँ, । पँ, फँ, बँ, भँ, मँ, । यँ, रँ, लँ, वँ, शँ, षँ, सँ, हँ ळँ, क्षँ ॥ (इत्युक्त्वा पुनः

पूर्वोक्तं मातृकान्यासं कुर्यात्) ॥ ॐ अँ, आँ, इँ, ईँ, उँ, ऊँ, ऋँ, ॠँ, लृँ, ॡँ, एँ, ऐं, ओ, औ, अँ, अः—इति षोडशपत्रके—कण्ठे । ॐ कँ, खँ, गँ, घँ ङँ, चँ, छँ, जँ झँ ञँ, टँ, ठँ—इति द्वादशपत्रके—हृदि । ॐ डँ, ढँ, णँ, तँ, थँ, दँ, धँ, नँ, पँ, फँ,—इति दशपत्रके—नाभौ । ॐ बँ, भँ, मँ, यँ, रँ, लँ—इति षट्पत्रके—लिङ्गे । ॐ वँ, शँ, षँ, सँ,—इति चतुष्पत्रके—गुदे । ॐ हँ, क्षँ—द्विपत्रके—भ्रुवोर्मध्ये ॥ 'अथ ध्यानम्'—आधारे लिङ्गनाभौ प्रकटितहृदये तालुमूले ललाटे द्वे पत्रे षोडशारे द्विदशदशदले द्वादशार्द्धे चतुष्के । वासान्ते बालमध्ये ड–फ–क–ठसहिते कण्ठदेशे स्वराणां हं, क्षं,—तत्त्वार्थयुक्तं सकलदलगतं वर्णरूपं नमामि ॥ १ ॥ इति अन्तर्मातृकाः ॥

अथ 'बहिर्मातृकाः'—ॐ अँ नमः—केशान्ते । आँ—नमः—मुखे । ॐ इँ नमः—दक्षिणनेत्रे । ॐ ईँ नमः—वामनेत्रे । ॐ उँ नमः—दक्षिणकर्णे । ॐ ऊँ नमः —वामकर्णे । ॐ ऋँ नमः—दक्षिणनासापुटे । ॐ ॠँ नमः—वामनासापुटे । ॐ लृँ नमः—दक्षिणगण्डे । ॐ ॡँ नमः—वामगण्डे । ॐ एँ नमः—ऊर्ध्वोष्ठे । ॐ ऐंनमः—अधरोष्ठे । ॐ ओ नमः—ऊर्ध्वदन्तपङ्क्तौ । ॐ औ

नमः—अधोदन्तपङ्क्तौ । ॐ अं नमः—मूर्ध्नि । ॐ नमः—आस्ये । ॐ कँ नमः—दक्षिणबाहुमूले । ॐ नमः—दक्षिणकूर्परे । ॐ गँ नमः—दक्षिणमणिबन्धे । ॐ घँ नमः—दक्षिणकराङ्गुलिमूले । ॐ ङँ नमः—दक्षिणकराङ्गुल्यग्रे । ॐ चँ नमः—वामबाहुमूले । ॐ छँ नमः—वामकूर्परे । ॐ जँ नमः—वाममणिबन्धे । ॐ झँ नमः—वामाङ्गुलिमूले । ॐ ञँ नमः—वामकराङ्गुल्यग्रे । ॐ टँ नमः—दक्षिणपादमूले । ॐ ठँ नमः—दक्षिणजानुनि । ॐ डँ नमः—दक्षिणगुल्फे । ॐ ढँ नमः—दक्षिणपादाङ्गुलिमूले । ॐ णँ नमः—दक्षिणपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ तँ नमः—वामपादमूले । ॐ थँ नमः—वामजानुनि । ॐ दँ नमः—वामगुल्फे । ॐ धँ नमः—वामपादाङ्गुलिमूले । ॐ नँ नमः—वामपादाङ्गुल्यग्रे । ॐ पँ नमः—दक्षिणकुक्षौ । ॐ फँ नमः—वामकुक्षौ । ॐ बँ नमः—पृष्ठे । ॐ भँ नमः—नाभौ । ॐ मँ नमः—उदरे । ॐ यँ त्वगात्मने नमः—हृदि । ॐ रँ असृगात्मने नमः—दक्षिणांसे । ॐ लँ मांसात्मने नमः—ककुदि । ॐ वँ मेदात्मने नमः—वामांसे । ॐ शँ अस्थ्यात्मने नमः—हृदयादि वामहस्ताग्रान्तम् । ॐ षँ मज्जात्मने नमः—दक्षिणपादाग्रान्तम् । ॐ सँ शुक्रात्मने नमः—हृदयादि पादात्मने । ॐ हँ आत्मशक्त्यात्मने नमः—हृदयादि

जठरे । ॐ ठँ जीवात्मने नमः—नाभ्यादि हृदयान्तम् । ॐ क्षँ परमात्मने नमः—हृदयादि मस्तकान्तम् । ॐ छन्दः-पुरुषाय नमः शिरसि ॥ इति बहिर्मातृकाः ॥ 'अर्पणम्'—अनेन यथाशक्त्या कृतेन भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकान्यासाख्यकर्मणा अमुक कर्माङ्गदेवतास्वरूपी परमेश्वर प्रीयतां न मम ॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥ इति भूशुद्धिभूतशुद्धिप्राणप्रतिष्ठान्तर्मातृकाबहिर्मातृकाप्रयोगः ॥

महा न्यासः

अथ महा न्यास प्रयोग.—आचम्य प्राणानायम्य। सङ्कल्पः—अद्य पूर्वो चरित एवं गुण विशेषण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनः श्रुति स्मृति पुराणोक्त फल प्राप्त्यर्थं ममुक कर्माङ्गत्वेन महान्यासान् करिष्ये॥

प्रथमं छंदः पुरुष न्यासः—ॐ तिर्यक् बिलाय चमसायोर्ध्वबुध्नाय छंदः पुरुषायनम इति शिरसि॥ ॐ गोतम भरद्वाजाभ्यां नम इति नेत्रयोः॥ ॐ विश्वामित्र-जमदग्निभ्या नम इति मंत्रा वृत्या श्रोत्रयोः॥ ॐ वसिष्ठ कश्यपाभ्यां नमः इति नासा पुटद्वयोः॥ ॐ अत्रये नम इति वाचि। ॐ गायत्र्येछंदसे नमः ॐ अग्नये नम इति शिरसि॥ ॐ उष्णिहे छंदसे नमः ॐ सवित्रे नमः इति ग्रीवायां॥ ॐ बृहत्यै छंदसे नम ॐ बृहस्पतये नमः इत्यनूके अनूकः पृष्टवंशः॥ ॐ बृहद्रथंतराभ्यां नमः ॐ द्यावा पृथिवीभ्यां नम इति दक्षिण बाहौ। एव मेव पुनर्वाम बाहौ॥ ॐ त्रिष्टुभे छंदसे नमः ॐ इद्राय नम इति मध्ये मध्य मुदरं॥ ॐ जगत्यै छंदसे नमः ॐ आदित्याय नम

इति मंत्रावृत्या श्रोण्योः ॥ ॐ अति छंदसे नमः ॐ पतये नम इति लिंगे ॥ ॐ यज्ञायज्ञियाय छंदसे ॐ वैश्वानराय नम इति गुदे ॥ ॐ अनुष्टुभे नमः ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति मंत्रा वृत्या ऊर्वोः ॥ ॐ पंक्त्यै छंदसे नमः ॐ मरु द्भ्यो नम इति मंत्रा वृत्या जान्वोः ॥ ॐ द्विपदायै छंदसे नमः ॐ विष्णवे नमः इति मंत्रा वृत्या पादयोः ॥ ॐ विछंदसे नमः ॐ वायवे नम इति प्राणेषु प्राण वायोः संचार स्थानं नासिका प्राण शब्देनोच्यते ॥ ॐ न्यूना क्षराय छंदसे नमः ॐ अद्भ्यो नम इति हस्तद्वय विपर्यासेन मस्तकादि पादां तं सर्वांगेषु॥ इति सर्वानुक्रम सूत्र विहित छंदः पुरुष न्यासः ॥

मनोजूतिरिति मन्त्रस्य । आंगिरस बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवा देवता । हृदय न्यासे जपे विनि योगः—मनो॑ जूतिर्जुषता-माज्य॑स्य बृह॒स्पति॑र्य॒ज्ञमि॒मं तनो॒त्वरि॑ष्टं य॒ज्ञꣳ समि॒मं द॑धातु ॥ विश्वे॑ दे॒वास॑ इ॒ह मा॑दयन्तामो३म्प्रति॑ष्ठ । १ ॥ ॐ हृदयाय नमः ॥ अबोध्यग्निरिति मन्त्रस्य । बुधगविष्ठिरा ऋषिः॥ त्रिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता । शिरोन्यासे विनियोगः—अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म् । य॒ह्वा इ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ । २ ॥ ॐ

शिरसे स्वाहा ॥ मूर्द्धानमिति मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वैश्वानरो देवता । शिखान्यासे विनियोगः—ॐ मूर्धानं दिवोऽअरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृतऽआ जातमग्निम् । कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । ३ ॥ ॐ शिखायै वषट् ॥ मर्माणि त इति मन्त्रस्य । अप्रतिरथ ऋषिः त्रिष्टुप् छन्दः । मर्माणि देवता । कवच न्यासे विनियोगः— ॐ मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजा मृते ना नु वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु । ४ ॥ ॐ कवचाय हुम् ॥ विश्वतश्चक्षुरिति मंत्रस्य । विश्वकर्मा भौवन ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वकर्मा देवता । नेत्रन्यासे विनियोगः— ॐ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रै र्द्यावा भूमी जनयन्देव एकः ।५॥ ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ मानस्तोक इति मन्त्रस्य । परमेष्ठीऋषिः । जगती छन्दः । एकरुद्रो देवता । अस्त्रन्यासे विनियोगः—ॐ मानस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे । ६ ॥ ॐ अस्त्राय फट् ॥ याते रुद्र इति मन्त्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । एक रुद्रो देवता । शिखान्यासे विनियोगः—ॐ या ते रुद्र शिवा तनूर घोरापापकाशिनी । तया नस्तन्वा शंतमया गिरिशन्ताभि-

चांकिरंनीहि । १ ॥ ॐ शिखायां ॥ अस्मिन्महति इति परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । बहवो रुद्रो देवता । शिरो विनियोगः— ॐ अस्मिन्महत्यर्णवेन्तरिक्षे भवा अधि । सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । २ ॥ ॐ शिरसि ॥ ते तिमंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप् छंदः । बहवो रुद्रो देवता । न्यासे विनियोगः—असङ्ख्याता सहस्राणि स्याम् ॥ तेषांᳶसहस्रयोजनेवधन्वा नितन्मसि । ३ ॥ ललाटे ॥ त्र्यम्बकमित्यनयोः क्रमेण वसिष्ठप्रजापती ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । रुद्रो देवता । नेत्रन्यासे विनियोगः—ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पतिवेदनम् । उर्वारुकमिव बन्धनादितोमुक्षीय मामुतः । ४ ॥ ॐ नेत्राभ्यां ॥ मानस्तोके इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । जगती छंदः । एकरुद्रो देवता । नासिकान्यासे विनियोगः—मानस्तोके तनयेमानऽआयुषिमानो गोषुमानोअश्वेषुरीरिषः । मानो वीरान्रुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तऽसद मित्वाहवामहे । ५ ॥ ॐ नासिकायां ॥ अवतत्येति मंत्रस्य । परमेष्ठीऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । एको रुद्रो देवता । मुखन्यासे विनियोगः—ॐ अवतत्य धनुष्ट्वᳶसहस्राक्षशतेषुधे । निशीर्य्य शल्यानाम्मुखा शिवोनः सु मनाभव । ६ ॥ ॐ मुखे ॥ नीलग्रीवा इति द्वयोः । परमेष्ठी ऋषिः अनुष्टुप् छंदः ।

हवो रुद्रा देवता । कंठन्यासे विनियोगः—ॐ नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवꣳरुद्राऽउपश्रिताः । तेषाꣳसहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि । ७ ॥ ॐ नीलग्रीवाः शिति कंठाः शर्वा अधःक्षमाचराः ॥ तेषाꣳसहस्रयोजनेऽवधन्वानितन्मसि । ८ ॥ कंठे ॥ नमस्त आयुधायेति मंत्रस्य । परमेष्ठीऋषिः । अनुष्टुप् छंदः एको रुद्रो देवता । प्रकोष्ठन्यासे विनियोगः—ॐ नमस्तेऽआयुधायानाततायधृष्णवे । उभाभ्यां मुतते नमो बाहुभ्यान्तवधन्वने । ९ ॥ ॐ प्रकोष्टयोः ॥ मणिबंधादूर्ध्वंकूर्परादधो भागः प्रकोष्टः ॥ येतीर्थानीति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । अनुष्टुप् छंदः । बहवोरुद्रा देवता । हस्तन्यासे विनियोगः—ॐ येतीर्था निप्रचरन्ति सृकाहस्तानिषङ्गिणः । तेषाꣳसहस्रयोजनेऽवधन्वा नितन्मसि ॥ १० ॥ ॐ हस्तयोः ॥ नमोनऽकिरिकेभ्य इति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । साम्नोष्णिक्, यजुरुष्णिक्, जगती छंदांसि बहवो रुद्रा देवता । हृदयन्यासे विनियोगः—ॐ नमोवः किरिकेभ्यो देवानाꣳहृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नमऽआनिर्हतेभ्यः । ११ ॥ ॐ हृदये ॥ नमो हिरण्यबाहवइत्यस्य परमेष्ठीऋषिः । अत्रैकादशाक्षराणांयजुस्त्रिष्टुप् अष्टाक्षराणां यजुरनुष्टुप्दशा क्षरस्ययजुः पंक्तिः । हिरण्यबाह्वादयो मंत्रवर्णा वगना उभयतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता । नाभिन्यासे विनियोगः—ॐ नमो हिरण्य बाहवे सेनान्येदिशाञ्च

पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमः । १२ ॥ ॐ इमा रुद्रायेति मंत्रस्य । कुत्सऋषिः । जगती छंदः । एक, रुद्रो, दे. गुह्य न्यासे विनियोगः--ॐ इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः ॥ यथाशमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टं ग्रामेऽअस्मिन्ननातुरम् । १३ ॥ ॐ गुह्ये ॥ मानोमहांतमिति मंत्रस्य कुत्स ऋषिः । जगती छंदः । एक रुद्रो देवता । ऊरु न्यासे विनियोगः—मानो महान्तमुत मानोऽअर्भकम्मा नऽउक्षन्तमुत मा नऽउक्षितम् ॥ मानो वधीः पितरम्मोत मातरम्मा नः प्रियास्तन्वो रुद्ररीरिषः । १४ ॥ ॐ ऊर्वोः ॥ एषते इति जानु-मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । सामपंक्तिर्गुष्टुभगर्भा छंदांसि । रुद्रो देवता । जानुन्यासे विनियोगः—ॐ एषते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः । १५ ॥ ॐ जान्वोः ॥ अवरुद्रमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । पंक्तिश्छंदः । रुद्रो देवता । जंघान्यासे विनियोगः—ॐ अवरुद्रमदीमह्यवदेवं त्र्यम्बकम् ॥ यथानो वस्यसस्करद्यथानः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् । १६ ॥ ॐ जंघयोः । जानु गुल्फयो रंतराल्जंघा ॥ अध्य-वोचदिति मंत्रस्य । परमेष्ठी ऋषिः । पंक्तिश्छंदः । एक रुद्रो देवता । कवच न्यासे विनियोगः—ॐ अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भि-

त्रिसंध॥ इति शिखायामति त्रिसंध-सहित एकोन वंशति विधो

अथ दशाक्षर मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । विराट् छंदः । देवता । न्यासे विनियोगः—ॐ नमो मूर्ध्नि । ॐ नं नमः खायां ॐ मों नमो ललाटे । ॐ मं नमो मुखे । ॐ गं कंठे । ॐ वं नमः हृदये । ॐ ते नमः दक्षिणहस्ते । ॐ नमः वाम हस्ते । ॐ द्रां नमः नाभौ । ॐ यं नमः पादयो॥ इति दशाक्षर मंत्र न्यासस्तृतीयः ॥ ततः संपुटाख्यः सप्त मुद्रिनी जलिना प्राच्यादि दिक्षुवक्ष्यमाण मंत्रैः कार्यः ॥ तद्यथा त्रातार मित्रस्य । गर्गे ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—ॐ त्रातार मिन्द्रम वि तार मिन्द्रꣳ हवे हवे सुहवꣳ शूर मिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूत मिन्द्रꣳ स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ १ ॥ ॐ प्राच्यां ॥ त्वन्नो अग्ने इति मंत्रस्य । हिरण्यस्तूप अंगिरस ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता । संपुटी० आग्नेयां—ॐ त्वनोऽअग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य । त्राता तोकस्य तनये गवा म स्य नि मेषꣳ रक्षे माण स्तव व्रते ॥ २ ॥ ॐ आग्नेयां ॥ सुगन्नु पंथामित्यस्य प्रजापतिऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः वैवस्वतोदेवता संपुटीकरणे विनियोगः—सुगंनुपंथाप्रदिशंनएहिज्योतिष्मध्येह्यजरनआयुः । अपैतुमृत्युरमृतंमआगाद्वैवस्वतोनोअभयंकृणोतु ॥ ३ ॥ दक्षिणस्यां ॥ ३ ॥ ॐ असुन्वंतमिति मंत्रस्य । प्रजापति ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । निर्ऋतिर्देवता

संपुटीकरणे विनियोगः—ॐ असुन्वन्त मयजमानमिछ स्तेनस्ये स्यामन्विहि तस्करस्य । अन्यमस्मदिछ सा तऽइत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥४॥ ॐ इति नैर्ऋत्यां॥४॥तत्त्वा यामिति मंत्रस्य । शुनः शेप ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । वरुणो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान स्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳसमान आयुःप्रमोषीः॥५॥ॐ इति पश्चिमायां ॥५॥आनोनि युद्भिरित्यस्य । वसिष्ठ ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः वायुर्देवता । ॐ संपुटी करणे विनियोगः—ॐ आनो नियुद्भिः शतिनी भिरध्वरꣳ सहस्त्रिणीभिरु पयाहि यज्ञम् ॥ वायोऽ अस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभि सदा नः॥६॥ॐ इति वायव्यां॥६॥ ॐ वयꣳ सोमेत्यस्य । बंधुऋषिः । गायत्री छंदः सोमो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—ॐ वयꣳ सोम व्रते तव मनस्तनू पुविभ्रतऽ ॥ प्रजावन्तऽ सचेमहि॥७॥ॐ इति उत्तर स्यां॥७॥ तमीशान मित्यस्य । गौतम ऋषिः । जगती छंदः । इशानो देवता । संपुटी करणे विनियोगः—ॐ तमीशानं जगतस्त स्थुपस्पतिं धियंजिन्वमवसे हू महे वयम् । पूषा नो यथा वेद सामसद् वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥८॥ ॐ इत्यै शान्यां ॥८॥ ॐ अस्मे रुद्राइति मंत्रस्य । प्रगाथ ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । ब्रह्मादेवता । संपुटी करणे विनियोगः—ॐ अस्मे रुद्रामेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ॥

यः शाह संते स्तुवते धायि पुत्र इन्द्र ज्येष्ठा अस्माँ ऽअवन्तु देवाः ॥ ९ ॥ ॐ ऊर्ध्वायां ॥ ९ ॥ स्योना पृथिवीति मंत्रस्य । मेधातिथि ऋषिः । गायत्री छंदः । अनंतो देवता । संपुटी करणे विनियोगः— ॐ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म सप्रथाः ॥ १० ॥ इत्यधः ॥ १० ॥ पुन स्तातार मिन्द्रमित्यादि भिर्मंत्रैर्ऋग्व्यादिस्मरण पूर्वकंदिग्वि दिक्षुइंद्रायनमइत्येव, मिंद्रादीन्प्रणमेत् इतिसंपुटाख्यश्चतुर्थः—जज्जाग्रतइतिषड्च सकेल्पऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । मनोदेवता । हृदयन्यासे विनियोगः—ॐ यज्जाग्रतेतिषड्ऋचांते हृदयायनमइति मुष्टी विनिर्गतांगुष्टौ संयुक्तौ कृत्वाहृदयेन्यसेत् ।१। सहस्रशीर्षेतिषोडषर्चस्य पुरुषसूक्तस्यनारायण ऋषिः । आद्यानांपंचदशानांअनुष्टुप्यज्ञेनयज्ञमितस्य त्रिष्टुप्जगद्बीजंपुरुषो देवता । शिरोन्यासेवि:—ॐ सहस्रशीर्षा इतिषोडशऋचांतेशिरसे स्वाहेतिमुष्टी निर्गतां गुष्टसंयुक्तो न्यस्ततर्जनी कौकृत्वाशिरसि न्यसेत् ॥२॥अद्भ्यः संभृतइति षट्ऋचस्योत्तर नारायणस्य नारायणपुरुष ऋषिः । आद्यानां तिसृणांत्रिष्टुप्चतुर्थं पंचमयोर नुष्टुपषष्ठस्य त्रिष्टुप्आदित्योदेवता। शिखान्यासेवि—ॐ अद्भ्यः संभृतइतिषट्ऋचांतेशिखायै वषट् इतिमुष्टिपुटौ करौ कृत्वाऽगुष्ठावधः कृत्वाग्रे कनिष्ठे चोर्ध्वेतः कृत्वा शिखायांन्यसेत् ॥ ३ ॥ आशुः शिशान इति द्वादशानां अप्रतिरथ ऋषिः । त्रिष्टुप्छंदः । इंद्रो देवता । कवचन्यासे वि०— ॐ आशुः शिशान इति द्वादशऋचांते कवचायहुम् इत्यं

गुष्टौ प्रसक्ततर्जन्यौ च त्रिकोण वत्कृत्वा मूर्ध्नी पश्चान्मुखं कृत्वो भयपार्श्वतः करौ हृदंतं नयन् कवचं न्यसेत् ॥ ४ ॥ विभ्राडित्यस्य सौर्यऋषिः जगतीछन्दः। सूर्योदेवता उदुत्यमितिप्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता येनापावकेत्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता दैव्यावध्वर्यूइत्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता तंप्रत्नथेत्यस्य अवत्सारः कश्यपऋषिः जगतीछंदः सूर्योदेवता अयंवेनइत्यस्य वेनऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता चित्रंदेवानामित्यस्य कुत्सांगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता आनइत्यस्यअगस्त्यऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता यदद्येत्यस्य श्रुतकक्षसुकक्षावृषी गायत्रीछंदः सूर्योदेवता तरणिरित्यस्य प्रस्कण्वऋषिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता तत्सूर्यस्येत्यस्य कुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता तन्मित्रस्येत्यस्य कुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता बण्महाँअसीत्यस्य जमदग्निऋषिः बृहतीछंदः सूर्योदेवता श्रद्धयेत्यस्य जमदग्निर्ऋषिः सतोबृहतीछंदःसूर्योदेवता आयंतइवेत्यस्यनृ मेधऋषिः बृहतीछंदः सूर्योदेवता अद्यादेवा इत्यस्यकुत्सऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता आकृष्णेनेत्यस्य हिरण्यस्तूपआंगिरसऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सूर्योदेवता सर्वासांनेत्रन्यासेविनियोगः—ॐ विभ्राट् बृहत्पिबत्विति सप्तदशऋचांतेनेत्रत्रयायवौषट् इति नेत्रोन्मुखं हस्तं कृत्वा प्रसक्तमंगुष्टं कनिष्टिकां च कृत्वा मध्यमां किंचित्प्रसार्य इतरांगुलीं नमयन् नेत्रेपुन्यसेत् ॥ ५ ॥ नमस्त इत्यादि षोडशर्चस्य शतरुद्रियस्य परमेष्ठीऋषिः नमस्त इत्यस्य गायत्री जातइतितिसृणां अनुष्टुप्अध्यवोचादिति त्रयाणांपंक्तिः नमोस्त्विति सप्तानां अनुष्टुप् मानोमहांत मितिद्वयोः कुत्सः जगती० सर्वासां एक रुद्रो देवता अस्त्र

न्यासे विनियोगः—ॐ नमस्ते॰ हवामहे इतिषोडशऋचादे किंचित्तर्जनीं प्रसार्यमध्यमांगुष्टयोगेन अस्त्राय फडित्यस्त्रं इति बृहत्षडंगः पंचमः ॥ एव मात्मानि संपुटादिनारौद्रीइति करणं ॥ ग्रह यक्ष गंधर्व राक्षस भूत प्रेत पिशाच शाकनी डाकनी तस्करा दृयुपद्रवाः सर्वे तेज्वलंतम् रक्षन्तु पश्यन्तीमाम् रक्षन्तु इति महान्यासः ॥ समाप्तः ॥

अथ पंचवक्रपूजा प्रारंभः

अथपूर्वोच्चारितएवंगुणविशेषेण विशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममाऽत्मनःश्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं अशेषपापक्षयकामो धर्मार्थकाममोक्षाणामन्यतमकामो वाऽहंश्री पंचवक्रपूजन पूर्वकंरुद्रैकादशिन्या अभिषे काख्यं कर्म करिष्ये ॥ अथावाहनं स्वलॆलाटेज्योतिरूपं,शिवंध्यात्वा नमःशंभवायेति मंत्रेण,शिवं-सपरिवारं आवाहयामी त्युचार्य श्वेतपर्वतमस्तकारसूर्यमंडलात् हृत्कम लाद्वादीपात् दीपातर मिवनिर्गतं वहन्नासिका पुटेनां जलिस्थ पुष्पेष्वागतं देवं विभाव्य शिवसपरिवार इ-हागछेहतिष्ठत्यावाहयेत्॥ततो देव मूर्ध्नि दशाक्षर न्यासः—ॐ नमः ॐ नंनमःॐ मोंनमः ॐ भंनमःॐ गंनमःॐ वंनमः ॐ तेंनमः ॐ रुंनमः ॐ द्रांनमः ॐ येनमः ॥ ॐ सद्यो-जातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वैनमोनमः ॥ भवे भवे नाति भवे भवस्वमां भवोद्भवायनमः इति दशाक्षर न्यासः ॥ ततः सद्योजात मित्यादि पंचमहामंत्रैः देवस्य पंचवक्रेषु न्यासः। सद्योजात मिति ॐ पश्चिमवक्रे ॥ वामदेवायनमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्टायनमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणा

यनमो वलविकरणायनमो वलायनमो वलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनायनमो मनोन्मनायनमइत्युत्तरवक्त्रे । ॐ अघोरेभ्योथ घोरेभ्योघोरघोरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तुरुद्ररूपेभ्यः इतिदक्षिणवक्त्रे । ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचोदयादिति पूर्ववक्त्रे । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमेअस्तु सदाशिवोमिति ऊर्ध्ववक्त्रे ॥ ततोरुद्रपीठा द्दक्षिणतः पश्चिमतोवा कुशास्तरणं । तदुपरिश्वेतकंबलास्तरणं । ऊर्ध्वकेशीतिमंत्रेण शिखाग्रंथिकरणं । सहस्राणिसहस्रशइतिभूमिमाध्य । पृथ्वीत्वयेति मंत्रेण आसने उपविश्य । भस्मत्रिपुंड्र रुद्राक्षमालांच धृत्वा । स्ववामभागे शुद्धोदककलशं संस्थाप्य । स्वदक्षिणभागे घंटादिपूजोपकरणानि स्वपुरतः गंधादिपात्राणि । घृतदीपं दक्षिणेवा मेतैलदीपंच स्थापयेत् आचम्य प्राणानायम्य देशकालौसंकीर्त्य अमुकरुद्रकर्मणि महारुद्रपूजांकरिष्ये इतिसंकल्प्य आदौशरीशुध्यर्थं मूलमंत्रेण षडंगन्यासान्कुर्यात्—ॐ नमोभगवते रुद्रायेति हृदयाय नमः १ ॐ नमोभ यशिरसेस्वाहा ५ ॐ नमोभ० यशिखायैवषट् ३ ॐ नमोभ० यकवचायहुं ४ ॐ नमोभ० यनेत्रत्रयायवौषट् २ ॐ नमोभ यअस्त्रायफट्

नमः ॐ वायवेनमः नासापुटस्थ प्राणेषु ॐ
छंदसेनमः ॐ अद्भ्यो नम इति हस्तद्वयविपर्यासेन मस्त-
कादिपादांतं सर्वांगेषु इति सर्वानुक्रम सूत्रविहितश्छंदः
पुरुषन्यासान् कृत्वा पूजा मारभेत् पुष्पांजलिंगृहीत्वा शुद्ध-
स्फटिक संकाशमित्यादि न्यासांगदेवं ध्यायेत् नमः शंभवा-
येत्यस्य परमेष्ठीऋषिः सप्ताक्षराणां यजुरुष्णिक्छंदः षडक्ष-
राणां यजुर्गायत्रीछंदः नमः शंभवादयो मंत्रवर्णगता अन्य-
तरतो नमस्कारा बहवो रुद्रा देवता पूजने विनियोगः
(शुद्धस्फटिकसंकाशं जटामुकुट मंडितं ॥ वरदा भयहस्तं
च सर्वकाम फलप्रदं) ॐ नमः शंभवायेत्या वाहनमासनं
च ॐ नमो भगवते रुद्रायेति दशाक्षरेण पाद्यं मर्घ्यंच ॐ
नमः शंभवायेति आचमनीयं ततः स्नानपीठे देवमुपवेश्य
पंचामृतमंत्रैः पृथक् पृथक्स्नपयेत्—पयः पृथिव्यामिति
पयसा १ दधिक्राव्णो तिदध्ना घृतंमिमिक्ष इति घृतेन मधु-
वाता इति मधुना अपाᳫँरसमिति शर्करया देवस्य त्वा
आपोहिष्ठेति त्रिभिश्चवारिणा ततोगंधोदकेन प्रणवान्वितैः
न्यासमंत्रैः मानस्तोक इति नमः शंभवायेत्यनेन च देवस्य-
स्नपनं जाते रुद्रश्चियातनूर घोरा. १ अस्मिन्महत्यर्णवे: २
असंख्या तासहस्राणि. ३ त्र्यंबकं यजामहे. ४ त्र्यंबकं

यजामहे. ५ मानस्तोके. ६ अवत्यधनु. नीलग्रीवाः शिति-
कंठादिवहरुद्रा. ८ नीलग्रीवाः शितिकंठाः शर्वाः ९ नमस्त
आयुधाया. १० येतीर्थानि. ११ नमोवः किरिकेभ्य. १२
नमो हिरण्यबाहवे. १३ इमारुद्राय. १४ मानो महांतं १५
एषतेरुद्र भागः १६ अवरुद्रमदी. १७ अध्यवोचत्. १८
नमोबिल्मिने. १९ नमोरस्तु नीलग्रीवाय. २० प्रमुंचधन्व. २१
यएतावंतश्च २२ ॐ नमोभगवते रुद्राय २३ मानस्तोके. २४
नमः शंभवाय २५ इति स्नपनमंत्राः ततो नमः शंभवायेति
आचमनं कौपीनदानं सिंहासनोपवेशनानि अंगप्रोछनार्थं
वासः कौपीनं स्नान पीठातपूर्वे पूजितपीठे देवस्य स्थापनं
३ ततः आवाहनादिमुद्रा प्रदर्शनं आवाहन १ स्थापन २
सनिधान ३ संनिरोधन ४ ॐ हृदयाय नमः ॐ नं शिरसे-
स्वाहा ॐ मोंशिखायैवषट् ॐ रुं कवचायहु ॐ द्रांनेत्रत्र-
यायवौषट् ॐ यं अस्त्रायफट् इति पुष्पेण ६ दर्भांकुरेण
वा स्पृशेदिति देवेषडंगन्यासे कृते संकलीकरण ५ ततः
अवगुंठनं ६ अमृतीकरणं ७ परमीकरणं ८ नमशंभवायेति
वस्त्रोपवस्त्र यज्ञोपवीत भूषणानितेनैव कनिष्टिकया गंधा-
क्षतपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि च नमः शंभवायेति फलतांबूलद-
क्षिणानीराजन पुष्पांजलिदानानि दशाक्षर मंत्रेण नमस्कारः

ततः शुक्लतन्दुलैः पंचवक्त्रपूजनं सद्योजातोव्यमि मीतेत्यस्य जमदग्निऋषिः त्रिष्टुप्छंदः सद्योजातो देवता पश्चिम वक्त्रपूजने वि० सद्योजातोव्यमिमीत० ॐ भूर्भुवः स्वः सद्योजाताय पश्चिमवक्त्रायनमः गंधादिभिः पूजयेत् १ ततः वाममद्येत्यस्य भरद्वाजऋषिः त्रिष्टुप्छंदः वामदेवो देवता उत्तर वक्त्रपू० वि० गः ॐ वाममद्य० वामदेवायोत्तरवक्त्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् २ यातेरुद्र शिवाइत्यस्य परमेष्ठीऋषिः अनुष्टुप्छंदः अघोरोदेवता दक्षिणवक्त्रपू० गः ॐ यातेरुद्रशिवातनूरघोरा० ॐ अघोरायदक्षिणवक्त्रायनमः गंधादिभिः पूजयेत् ३ यत्पुरुषमित्यस्य नारायणऋषिः अनुष्टुप्छंदः पुरुषोदेवता पूर्ववक्त्रपू० गः ॐ यत्पुरुषं० ते ॐ तत्पुरुषाय पूर्ववक्त्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् ४ तमीशानमित्यस्य गौतमऋषिः जगतीछंदः ईशानोदेवता ऊर्ध्ववक्त्र पूजनेवि० गः ॐ तमीशानं० ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानायोर्ध्ववक्त्राय नमः गंधादिभिः पूजयेत् ५ इति पंचवक्त्रपूजा ततो देव वाम भागे पार्वती पूजनम् ॐ भगवत्यैउमादेव्यै नमः १ ॐ शंकरप्रियायैनमः २ ॐ पार्वत्यै० ३ ॐ गौर्यै० ४ ॐ काल्यै० ५ ॐ कालिंद्यै० ६ ॐ कोटर्यै० ७ ॐ विश्वधारिण्यै० ८ ॐ गंगादेव्यै० ९ ॐ ह्रां नमः १ ॐ ह्रीं नमः

११ इति संपूज्य अथैकादश रुद्र पूजनं ॐ अघोराय० १ ॐ पशुपतये० २ ॐ शर्वाय० ३ ॐ त्रिरुपाक्षाय० ४ ॐ विश्वरूपिणे० ५ ॐ त्र्यंबकाय० ६ ॐ कपर्दिने० ७ ॐ भैरवाय० ८ ॐ शूलपाणये० ९ ॐ ईशानाय० १० ॐ महेश्वराय० ११ इत्येकादशरुद्रार्चनं.

अथद्वितीयः प्रकारः अन्येतु सद्योजातादिभिः पंचब्रह्ममंत्रैः पंचवक्रपूजनमिच्छंति तन्मते त्विथं प्रयोगः तद्यथा सद्योजातमितिमंत्रस्य जमदग्नि ऋषिः त्रिष्टुप्छंदः ब्रह्मादेवता पश्चिमवक्र पूजने विनियोगः ॐ सद्योजातं-प्रपद्यामिसद्योजातायवै नमो नमः भवेभवेनातिभवे-भवस्वमांभवोद्भवाय नमः अथध्यानं—प्रालेयामलबिंदु-कुंदधवलं गोक्षीरफेनप्रभं भस्माभ्यंगमनंगदेहदमनं ज्वा-लावतीलोचनं ॥ ब्रह्मेंद्रादिमरुद्गणैस्तुतिपरह्यभ्यर्चितंयोगिभि र्धेदेहं सकलं कलंकरहितं स्थाणोर्मुखंपश्चिमं हंसवाहनाय शुभ्रवर्णाय पश्चिमवक्राय पृथ्वीतत्वाय सृष्टिरूपात्मने ब्रह्मणे नमः ॐ हौंधनुर्बाणमुद्राप्रदर्शनं ततः पूजयेत् श्रीमहा-

---

१ ॥ वामस्य मध्यमाग्रंतु तर्जन्यग्रे नियोजयेत ॥
॥ अनामिकाय् कनिष्टिकां तस्यांङ्गुष्टेन पीडयेत् ॥
॥ दर्शये दक्षिणास्कंदे धनुर्मुद्रेयमीरितेति ॥
॥ दक्षिणमुष्टिस्थतर्जन्या दीर्घया बाणमुद्रिकेति ॥

रुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय नमः श्वेतचंदनं समर्पयामि श्वेताक्षतान्स० श्वेतपुष्पंस. कर्पूर धूपंस. घृत दीपंस० पायसनैवेद्यंस. कर्पूर नीरांजनं पूगीफलतांबूलं. दक्षिणां० अथकलापूजनं—ॐ ऋध्यै नमः १ ॐ सिध्यै. २ ॐ धृत्यैनमः ३ ॐ लक्ष्म्यैनमः ४ ॐ मेधायैनमः ५ ॐ कांत्यैनमः ६ ॐ स्वधायैनमः ७ ॐ प्रभायैनमः ८ ॐ नमोभगवते महारुद्राय श्वेतवर्णाय हंसवाहनाय पश्चिमवक्त्राय पृथ्वीतत्वाय अष्टकलात्मने नम इति संपूज्य ॥ ऋद्धिःसिद्धिर्धृतिर्लक्ष्मीर्मेधाकांतिःस्वधाप्रभा ॥. सद्योजातकलाह्येताअष्टौचपरिकीर्तिताः श्वेताक्षतैः श्वेतपुष्पैः पूजयेद्धंसवाहनं सिध्यंतिसर्वकार्याणिप्राप्यतेचनसंशयः ॥ शुभ्रंत्रिलोचनंनाम्नासद्योजातंशिवप्रदं ॥ शुद्धस्फटिकसंकाशंवदेहंपश्चिमंमुखं श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पश्चिमवक्त्राय-नमः इति प्रणमेत् अथोत्तरवक्त्रपूजा वामदेवायेति भरद्वाज-ऋषिः गायत्रीछंदः विष्णुर्देवता उत्तरवक्त्रपूजनेविनियोगः ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्टाय नमः श्रेष्ठायनमो रुद्राय नमःकालाय नमःकलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमःअथ ध्यानं—गौरं कुंकुमपिंजरं सुतिलकं व्यापांडुगंडस्थलं

भ्रूविक्षेपकटाक्षवीक्षणलसत्संसिक्तकर्णोत्पलं ॥ स्निग्धं बिंबफलाधरं प्रहसितं निलालकालंकृतं वंदे पूर्णशशांकमंडलनिभंवक्त्ररहस्योत्तरं ॥ कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय आपस्तत्वाय अमृतरूपात्मने विष्णवे नमः ॐ ह्रींपद्मंमुद्राप्रदर्शनं उत्तरवक्त्रंपूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय उत्तरवक्त्राय सदाशिवाय नमः केसरंकुंकुमचंदनंसमर्पयामि पीताक्षतान्स० तुलसीशतपत्रपुष्पंस० पंचसौगंधिधूपं वाअगरुधूपंस० घृतदीपंस० गोधूमान्ननैवेद्यंस० कर्पूरनिरांजनं० पुंगीफलतांबुलंस० दक्षिणास० अथकलापूजनं—ॐ रजसे नमः १ ॐ रक्षायै० २ ॐ रत्यै० ३ ॐ पाल्यायै० ४ ॐ कामायै. ५ ॐ संजीविन्यै० १० ॐ प्रियायै० ७ ॐ बुध्यै० ८ ॐ क्रियायै० ९ ॐ धात्र्यै० १० ॐ भ्रामर्यै० ११ ॐ मोहिन्यै० १२ ॐ ज्वरायै० १३ ॐ नमोभगवते महारुद्राय कृष्णवर्णाय गरुडवाहनाय उत्तरवक्त्राय आपस्तत्वाय सर्वदोषविनाशाय त्रयोदशकलात्मनेनमः रजोरक्षारतिः पाल्याकामासंजीविनिप्रिया ॥ बुद्धिक्रिया च धात्री च भ्रामरीमोहिनीज्वरा ॥ वामदेवकलाह्येतात्रयोदशवरानने ॥ तुलसीशतपत्रैश्चपूजयेत्

---

१ करौतु संहतौ कृत्वा सन्मुखावुन्नतांगुली ॥
तलांतर्मीलितांगुष्ठौ कुर्यादेपाज्ञमुद्रिकेति ॥

नीलवर्णाय कूर्मवाहनाय दक्षिणवक्राय तेजस्तत्वाय सर्वबाधाविनाशाय अष्टकलात्मने नमः तमोमोहाक्षयातृष्णाव्याधिमृत्युक्षुधातृपा अघोरस्यकलाह्येताअष्टौ च परिकीर्त्तिताः ॥ नीलोत्पलैश्चकरवीरैः पूजयेत्कूर्मवाहनं ॥ सर्वबाधाविनिर्मुक्तं ज्ञानमोक्षप्रदायकं ॥ नीलाभ्रवर्णमाकारमघोरंघोरदंष्ट्रकं ॥ दंष्ट्राकरालमत्युग्रंवंदेहंदक्षिणामुखं श्रीमद्रुद्राय सांगाय सपरिवाराय दक्षिणवक्राय नमः इति प्रणमेत् अथ पूर्ववक्त्र पूजनं तत्पुरुषायेतितत्पुरुषऋषिः गायत्रीछंदः सूर्योदेवता पूर्ववक्त्रपूजनेविनियोगः ॐ तत्पुरुषायविद्महेमहादेवायधीमहि ॥ तन्नोरुद्रःप्रचोदयात् ॥ अथ ध्यानं—संवर्त्ताग्नितडित्प्रतप्तकनकप्रस्पर्द्धितेजोरुणंगंभीरध्वनिनिसृतंसुदशनंप्रोद्भासिताम्राधरं अर्धेदुद्युतिलोलपिंगलजटाभार प्रबद्धोरगं वंदे सिद्धसुरासुरेन्द्र नमितं पूर्वमुखं शूलिनः अश्ववाहनाय पीतवर्णाय पूर्ववक्राय वायुस्तत्वाय चैतन्यात्मनेआदित्याय नमः हैँ कवचमुद्राप्रदर्शनं पूर्ववक्त्रंपूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पूर्ववक्त्रसदाशिवाय नमः आरक्तचंदनंस० आरक्ताक्षतान्स० दूर्वांकुरअर्कपुष्पंस० कृष्णागरुधू-

---

१ करद्वंद्वा गुल्मयोश्चमणिस्पुरिति तल्लक्षणं ।
सर्वाङ्गुल्यअनामेः पाण्योः कवचबन्धनम् इति
अनामेः स्कंधात् ॥

पंस॰ घृतदीपंस॰ मोदकनैवेद्यंस॰ पूगीफलतांबूलंस॰ दक्षि-
णांस॰ अथकलापूजनं—ॐ निवृत्यै नमः १ ॐ प्रति-
ष्ठायै॰ २ ॐ विद्यायै॰ ३ ॐ शांत्यै॰ ४ ॐ भगवते
महारुद्राय आरक्तवर्णाय अश्ववाहनाय पूर्ववक्त्राय वायुस्त-
त्वाय चतस्रकलात्मने नमः ॐ निवृत्तिश्चप्रतिष्ठाचविद्याशांति-
स्तथैवच ॥ तत्पुरुषस्यकलाह्येताश्चतस्रश्चनसंशयः ॥ दुर्वा-
कुरैरर्कपुष्पैः पूजयेदश्ववाहनं ॥ आयुष्यंवर्द्धतेतेनचतुर्वर्गफल-
प्रदं ॥ बालार्कवर्णमारक्तंपुरुषंचतडित्प्रभं ॥ दिव्यंपिंगजटा-
धारंवंदेहंपूर्वदिङ्मुखं श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरिवाराय पूर्व-
वक्त्राय नमः इति प्रणमेत् अथोर्ध्ववक्त्रपूजनं ईशानःसर्ववि-
द्यानामितिईशानऋषिः अनुष्टुप्छंदः रुद्रोदेवता ऊर्ध्ववक्त्र-
पूजनेविनियोगः ॐ ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वभूतानां-
ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमेअस्तुसदाशिवोम् ॥ अथ-
ध्यानं—व्यक्ताव्यक्तगुणोत्तरं च वरदं षट्त्रिंशतत्वाधिकं
तस्मादुत्तरतत्वमक्षरमिति ध्येयंसदायोगिनः वंदेतामसवर्जितं-
नमनसासूक्ष्मातिसूक्ष्मंपरं शांतंपंचममीश्वरस्यवदनंखंव्यापिते-
जोमयं ॐ भगवते महारुद्राय जंबूवर्णाय वृषभवाहनाय
आकाशतत्वाय अव्यक्तात्मने महारुद्राय नमः हौं व्यापक-

१ उत्तानौताहृशावेवव्यापकांजलिकंकरौताहृशौसंयुतावे-
मनचानौकरौव्यापकांजलिकंनामगुद्रेतितल्लक्षणं ॥

मुद्राप्रदर्शनं ऊर्ध्ववक्त्रं पूजयेत् श्रीमहारुद्राय सांगाय सपरि॰ वाराय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः यक्षकर्दमचंदनं समर्पयामि ॥ यक्षकर्दमस्तु कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौ, कुंकुमस्यच ॥ चंदनस्यत्रयोभागाःशशिनस्त्वेकएवहीति ॐ भगवतेमहारु॰ द्रायजंबूवर्णाय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः श्वेताक्षतान्स॰मि विल्वपत्रं॰ कनकपुष्पंस॰ दशांगधूपंस॰ घृतदीपंस॰ शर्करादध्योदन॰ नैवेद्यंस॰ फलंतांबूलंस॰ दक्षिणांस॰ ॥ अथकलापूजनं——ॐ शशिन्यै नमः १ ॐ गदिन्यैनमः २ ॐ हृष्टायै॰ ३ ॐ मरीच्यै॰ ४ ॐ ज्ञानायै नमः ५ ॐ भगवतेमहारुद्राय जंबूवर्णाय वृषभवाहनायऊर्ध्ववक्त्राय आकाशतत्वाय पंचक॰ लात्मने नमः शशिनीगदिनीहृष्टामरीचिर्ज्ञानिनीतथा ॥ ईशा॰ नस्यकला पंचनिरंजनपदानुगाः ॥ बिल्वैकनकपुष्पश्चपूज॰ येद्वृषवाहनं ॥ पूजनीयंप्रयत्नेनज्ञानसौख्यप्रदायकं ॥ ईशा॰ नंसूक्ष्ममव्यक्तं तेजःपुंजपरायणं अमृतस्वाविचिद्रूपंत्रदेहंपंचमं॰ मुखं ॥ श्रीमद्रुद्राय सांगाय सपरिवाराय ऊर्ध्ववक्त्राय नमः इतिप्रणमेतइत्यन्यमतं इति पंचवक्त्रपूजा

पंचवक्त्र पूजानी सामग्रीनी याद.

महारुद्र तथा रुद्रकल्पद्रुम पद्धति प्रमाणे छे.

पश्चिमवक्त्र.	उत्तरवक्त्र.	दक्षिणवक्त्र.	पूर्ववक्त्र.	ऊर्द्ध्ववक्त्र.
वाहन हंस.	गरूड.	कुर्म वाहनाय.	अश्व.	वृषभ वा.
वर्ण शुभ्र.	कृष्ण.	नील.	पीतं. रक्तं.	जंबु वर्ण. गोक्षिरं.
तत्व पृथ्वी.	आपस्तत्व.	तेजस्तत्वाय.	वायु.	आकाश.
चंदन श्वेतं. मनशिला.	केसरं कुंकुम. हरिचंदन.	कस्तुरी चंदन. कृष्णागरु.	आरक्त चं. हरिताल.	यक्षकर्दमं चं. भस्मं चं.
अक्षत श्वेत.	पीताक्षतान.	नीलाक्षतान.	आरक्त अ.	श्वेत अ.
पुष्प श्वेत.	कृष्ण तुलसीशतपत्र.	नीलोत्पलानि. करवीर पु०	दूर्वांकुरेन् अर्क पु०	बिल्व प. कनक पु.
धूप कर्पूरं धूपं. गुग्गुल.	पंचसौगंधिकं धूपं. वा अगरु धूपं.	गुग्गुलं धूपं सितागरु.	कृष्णागरु धू.	दशांगं धू. हरिचंदनं धू
दीप घृत.	घृत.	घृत.	घृत.	घृत दीप.
नैवेद्य पायस.	गोधूमान्न नै.	माषान्न नैवेद्य.	मोदक.	शर्करा-दध्योदनं नै.
ॐ ह्रौं घनु-र्बाण मु.	ॐ ह्रीं पद्म मु.	ॐ ह्रूँ ज्ञान मु.	ह्रैं कवच मु.	ह्रौं व्यापक मु.

---

१ एने माटे पृ. १२ मां दर्शावेलुं चंदन लेवुं.

२ महारुद्र पद्धतिमां दर्शावेल प्रमाणे.

३ रुद्र कल्पद्रुमा दर्शावेल प्रमाणे.

ज्यां चिन्ह करेलुं नथी त्यां बन्ने पद्धतिना मत प्रमाणे छे.

अथ बिल्वाष्टकस्तोत्रं श्रीः त्रिदलंत्रिगुणाकारंत्रिनेत्रंचत्रियायुधं त्रिजन्मपापसंहारमेकबिल्वंशिवार्पणं १ त्रिशाखैर्बिल्वपत्रैश्चअछिद्रैः कोमलैः शुभैः तवपूजांकरोमीशबिल्वमेकंशिवार्पणं २ गोदानंचसहस्रेभ्योद्विमुखीनांचनित्यशः विप्रेभ्योभोजनंदद्या देकबिल्वंशि० ३ अग्निष्टोमसहस्राणि वाजपेयशतानिच कन्याकोटिसहस्राणि बिल्वमेकंशि० ४ शालिग्रामसहस्राणिशतंकूपतडागयोः अश्वमेधसहस्रस्यबिल्वमेकंशि० ५ दर्शनंबिल्ववृक्षस्यस्पर्शनंपापनाशनं अघोरपापसंहारमेक बिल्वंशि० ६ ब्राह्मणेभ्योश्रोत्रियेभ्योमिष्टान्नंचददातियः तच्छ्रेयः कोटिगुणि तमेकबिल्वं० ७ अखंडबिल्वपत्रैश्चपूजनंतेनवैः शुभैः भक्त्याकरोतिदेवेशबिल्वमेकंशि० ८ बिल्वाष्टकमिदंस्तोत्रंयः पठेच्छिवसंनिधौ शिवलोकमवाप्नोतिशिवेनसहमोदते० ९ इति बिल्वाष्टकस्तोत्रंसंपूर्णम् बिल्वपत्रसमर्पणप्रकार सूक्तंशिवरहस्ये अछिद्रैश्चनवैः शुद्धैः संवृत्तैः पुरतोर्पितैः बिल्वपत्रैः शिवः पूज्यः शिवलोकमभीप्सता १ बिल्वपत्रेस्थितोब्रह्मामध्यपत्रस्यदक्षिणे मध्यपत्रेस्थितः साक्षाद्रुद्रः संसारमोचकः २ वामपत्रेस्थितोविष्णुरिंदिरासहितः सदा ॥ इंद्रादयोलोकपालाः वृंतात्रेपरिकीर्तिताः ३ पृष्ठेभागेस्थितायक्षाअभक्तानांनिषेधकाः पूर्वभागेमृतंन्यस्तंदेवैर्ब्रह्मादिभिः पुरा ४ अतोवैपूर्वभागेनपूजयेद्गिरिजापतिं इतिबिल्वपत्रसमर्पणविधिः अन्यदपि स्नात्वाजलेसमुद्धृत्यभस्मनांगानिसादरं अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैः कृत्वाभस्माभिमंत्रणं त्रिपुंड्रधारणंकृत्वातथा रुद्राक्षधारणं बिल्वमूलेसंनिवेश्यजप्त्वामंत्रंषडक्षरं बिल्ववृक्षनमस्तेस्तुशिवपूजनसाधन मूलतोभवरूपायमध्यतोमृडरूपिणे अग्रतः शिवरूपायपत्रेवेदस्वरूपिणे स्कंधेवेदांतरूपायतरुराजायते नमः नमस्तेबिल्वतरवेमानुसोदरते नमः शिवपूजोद्यताभीष्टसाधनायनमोनमः इतिसंप्रार्थितंबिल्वंनत्वाकृत्वाप्रदक्षिणं कृतांजलिपुटोभूत्वाप्रार्थयेत्पुनरादरात् वेदरूपाणिपत्राणिशिवपूजायमघते प्रार्थयामीतिसंप्रार्थ्यमवेत्तद्धरणोशतः रुद्राध्यायंजपन्नेवस्मरन्नेवमहेश्वरं गृहीत्वाबिल्वपत्राणिपूजयेद्गिरिजापतिं सुबिल्वपत्रश्रेष्ठेनयोजयेल्लिंगमस्तकं उत्तानैः पूजयेत्पत्रैरुत्तरामैर्जलान्वितैः इतिशिवरहस्योक्तबिल्वपत्रपूजनम् ॥

अथ रुद्राभिषेक प्रकारः

॥ ॐ यज्जाग्रत इत्यादिभिर्विभ्राडित्यनुवाकांतैः पंचभिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः ॐ भूः ओं भुवः ओंस्वः ओं नमस्तेरुद्रेत्यादिनातमेषांजंमेभ्यः ओंभूः ओंभुवः ओंस्वः ओंमित्यं तेनाष्टप्रणव युक्तेनरोद्राध्यायेनचाभिषेकः ओंवषट् सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिश्च काण्वानां तुसप्तकंडिकाभिरिति विशेषः ओंनतंविदाथेतिद्वाभ्यां चाभिषेकः इत्युक्तं देवपद्धतौ ओं उग्रश्चेति तिसृभिः सप्तभिर्वारुद्र जटानाम्नीभिश्चेति परशुरामादयः निर्मूलत्वान्नेति देवयाज्ञिकादयः ॥ ॐ वाजश्चमे इत्यष्टानुवाकास्मकेनचेतिदेव याज्ञिकाः महाछिरसाऽभिषेक पक्षेन चमकानुवाकैरभिषेकः ॥ चमकानुवाकैरभिषेक पक्षेतुनमहाछिरसाभिषेक इत्यपरे ॐ ऋचंवाचमितिशान्त्यध्यायेन शांतिकरणं ॥ ओंशांतिरिति त्रिरूच्चारणंवा ॥ इत्येकोरुद्राभिषेकप्रकारः ॥ अयमेवप्रकारश्चमक वर्जंसर्वैर्वाजसनेयिभिरादृतः ॥ अथापरप्रकारः ॥ ओं यज्जाग्रतइत्यादिभिर्नमस्तेरुद्रेति रौद्राध्यायांतैः षड्भिरंगमंत्रैः पूर्वमभिषेकः ओंभूः ओंभुवः ओंस्वः ओंनमस्तेरुद्रेत्यादिनातमेषांगंमेदध्मः ओं भूः ओं भुवः ओंस्वः ओंइत्यं तेनाष्टप्रणवयुक्ते नरोद्राध्यायेनाभिषिंचयः ॥ ओंवषट् सोमेत्यष्टभिः कंडिकाभिरभिषेकः ॥ ओं उग्रश्चेतितिसृभिः सप्तभिर्वा ॥ महाछिरो रुद्रजटाभ्यामभिषेका मायपक्षेतु ओं वाजश्चम इत्यष्टानुवाकेनाऽभिषेकः ॥ ओं ऋचंवाचमितिशान्त्यध्यायेनः पक्षद्वये पिशांतिकरणम् ॥ ओंशांतिरिति त्रिरूच्चारणंवा ॥ इति द्वितीय प्रकारः ॥ बृहत्पराशरस्मृतिमते तुपंचाङ्गमंत्र पर्वकोरौद्राध्यायस्यैवजपोंते च शांतिकरणमित्ययमेवरुद्र जपोनतुपुनरन्यस्य कस्यचिन्मंत्रजपइतिविशेषः ॥ एवमभिषिंच्यः ॥ पट्पाष्टिनीलसूक्तं च पुनः षोडषऋग्जपेत् ॥ एषतेद्देनमंस्तेद्देनतंविद्दयमेवच ॥ मीढुष्टमेति चत्वारिंशेतचशतरुद्रियं ॥

१ नीलसूक्तं वषट्सोमेत्यष्टौ.

अथ श्रीशुक्लयजुर्वेदस्य रुद्राष्टाध्यायी सभाष्या

अथ 'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः'

अथ 'रुद्राः.' तत्रादौ—'रुद्रे प्रथमोऽध्यायः.'—हरिःॐ गणानान्त्वा । गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणान्त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम । आहमजानि गर्ब्भधमात्त्वमजासि गर्ब्भधम् ॥ १ ॥

हे अश्व ! वयं त्वां हवामहे । आह्वयामः कीदृशं त्वाम् गणपतिं गणनां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम् प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम् निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे । हे वसुरूप ! अश्व ! मम पतिस्त्वं भूया इति शेपः हे अश्व ! गर्भधम् गर्भं दधाति गर्भधम् गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि अज गतिक्षेपणयोः लोट् तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि ॥ १ ॥

अयं मंत्रः संहितायामश्वमेध प्रस्तावे, पठितस्तत्राश्व स्तुतिरस्य मंत्रस्य वाच्योर्थः स च यजमान पत्नीनां परिक्रामन्तीनां कर्त्रीणां मतो वयमिति बहुवचनान्ते नास्मदो निर्देशः सद्भावेऽपि बह्वीनां पत्नीनां यस्य न स्यात्पुत्रोत्पादनस्तेनाप्यस्य कर्त्तव्यता ज्ञायते.

आ मंत्र यजुर्वेद संहितामां अश्वमेध प्रस्तावमां अश्वस्तुतिनो छे.

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्यासह ॥ बृहत्युष्णिहा ककुप्सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ २ ॥

हे अश्व ! गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पंक्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु विकरणव्यत्ययः असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥

द्वाभ्यां अश्व संस्कारः लौहराजत सौवर्णाभिः सूचीभिः प्रकरणं पूर्ववत् ॥ २ ॥

बीजो मंत्र तथा त्रीजो मंत्र संहितानां अश्वमेध संबंधी अश्व संस्कारनो छे.

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः । विछन्दा याश्च सछन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३ ॥

द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विछन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सछन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व ! सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३ ॥

सहस्तोमाः सहछन्दस आवृतः सहप्रमा ऋषयः सप्त दैव्याः ॥ पूर्वेषां पन्थामनुदृश्य धीरा अन्वालेभिरे रथ्यो न रश्मीन् ॥ ४ ॥

दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा

पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टम् तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयादित्युक्तेः । कथमिव रथ्यो न रश्मीन् नकार उपमार्थः रथे साधुः रथ्यः रथीर्यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन्प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियशं सृष्टवन्तः किम्भूता ऋषयः सहस्तोमाः स्तोमसहिताः सहच्छन्दसः छन्दोभि र्गायत्र्यादिभिः सहिताः आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः आवृत्-शब्देन कर्मोच्यते सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणा-मनुष्ठातारः सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः धीराः धीमन्तः ॥ ४ ॥

ऋषे ऋषयः सृष्टिकर्तार इत्यर्थ स्वप्रतिपादकोऽयं मंत्रः सारथी इवार्थः सादृश्यमिति यावत्

ऋषीओ सृष्टिकर्ता छे. ए आ मंत्रोमां छे.

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदु सुप्तस्य तथैवैति ॥ दूरङ्गमञ्ज्योतिषाञ्ज्योतिरेकन्तन्मे मनः शिवसंङ्कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

ऋषिर्वदति । तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः मनसैवानुद्रष्टव्यमेतद् प्रमेयं ध्रुवमिति श्रुतेः । तत् उ यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्ता-वस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्ययः

अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रिय मर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनः सम्बन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ ५ ॥

अग्निष्टोमे प्रस्तुते प्रार्थन मंत्राः षट्.

येन॒ कर्म्मा॑ण्य॒पसो॑ मनी॒षिणो॑ य॒ज्ञे कृ॒ण्वन्ति॑ वि॒दथे॑षु॒ धीराः॑।
यद॑पू॒र्वं य॒क्षम॒न्तः प्र॒जाना॒न्तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑कल्प-
मस्तु ॥ ६ ॥

मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति कृकरणे स्वादिः मनःस्वास्थ्यं विना कर्माप्रवृत्तेः। केषु सत्सु विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु वेत्तेरौणादिकोऽथ प्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्चेति पाणिन्युक्तेः (पा. ३. १-१-३) यज्ञसम्बन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः अपसः अप इति कर्मनाम (निघ. २—१) अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः अस्मायामेधास्रजो विनिरिति (पा. ५—२—१२१) विन्प्रत्ययः विन्मतोर्लुगिति लुगभावेऽपि छन्दसो विनो लुक् (५—३—६५) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः। तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा. ३—२—१). यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः यच्च यक्षं यष्टुं शक्तं यक्षम् यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः ञ्नित्यादिर्नित्यमिति

भूतकालसम्बन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमान-कालसम्बन्धि भविष्यत् भविष्यतीति भविष्यत् लृटः सद्वेति (पा. ३–३–१४) शतृ प्रत्ययः तौ सदित्युक्तेः (पा. ३–२–१२७) त्रिकाल सम्बद्धवस्तुषु मनः प्रवर्ततइत्यर्थः श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन अमृतेन शाश्वतेन मुक्तिपर्यन्तम् श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मन-स्त्वनश्वर मित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते तनोतेर्यकीति (पा. ६–४–४४) आकारः । कीदृशो यज्ञः सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति तन्मे मनः इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

यस्मिन्नृचः साम यजूꣳषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः॥ यस्मिँश्चित्तꣳ सर्वमोतं प्रजानान्तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥ ९ ॥

यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि यस्मि न्यजूंषि प्रतिष्ठितानि मनसःस्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् अन्नमयं हि सोम्य मन इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदो-च्चारणशक्तिः प्रतिपादिता। तत्र दृष्टान्तः रथनाभौ आराःइव यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि किंच प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन्मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तम् तन्तु संततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् मनः स्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्ति र्मनोवैयाग्र्ये ज्ञानाभावः। तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु॥९॥

व्यग्रता व्यग्रस्य भावोवैयाग्र्यं गुण वचनेत्यादि नाष्यम् ब्राह्मणा दित्वात्ष्यम् नप्वेरयैजागमः

सुपा॒र॒थिरश्वा॑न्नि॒व यन्म॑नु॒ष्या॒न्नेनी॒यते॑ऽभी॒शुभि॑र्वा॒जिन॑ऽइव ॥ हृ॒त्प्रति॑ष्ठं॒ यद॑जि॒रं जवि॑ष्ठं॒ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वस॑ङ्कल्पमस्तु ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत् मनो मनुष्यान्नराजे नीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति नयतेः क्रिया समभिहारे यङ् मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् तत्र दृष्टान्तः सुपारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान्ने नीयते द्वितीयो दृष्टान्तः अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजीनोऽश्वान्नेनीयतऽइत्यनुषङ्गः रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्टम् अति जववद्वेगवत् जविष्ठम् न वै वातात्किं चनाशीयोऽस्ति न मनसः किं चनाशीयोऽस्तीति श्रुतेः तन्मऽइत्युक्तम् ॥ १० ॥ इति रुद्रे प्रथमोऽध्यायः

पुनः पुनः अतिशयेन वा नीयते ने नीयतेणीञोयङन्ता ल्लुट्

अथ 'रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः'

हरिः ॐ ॥ स॒हस्र॑शीर्षा॒ पुरु॑षः सहस्रा॒क्षः स॒हस्र॑पात् ॥ स भूमि॑ꣳ स॒र्वत॑स्पृ॒त्वा त्य॑तिष्ठद्दशाङ्गु॒लम् ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ रमाकान्तं, गिरं, नत्वा, हेरम्बं, शिव मम्बि-काम्, एकत्रिंशेऽधुनाध्याये, वेददीपो, वितन्यते. ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः पुरुषान्न परं किंचिदित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्योऽस्ति कीदृशः सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रं सहस्र द्वयेन भाव्यम् ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः शीर्षं श्छन्दसीति (पा. ६–१–६०) शिरः शब्दस्य शीर्षन्नादेशः शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम् सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य संख्यासुपूर्वस्येति (पा. ५–४–१४०) पादस्यान्त्यलोपः पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिंब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् उर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य स्पृणोतिर्व्याप्तिकर्मा यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देश मत्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् ब्रह्माण्डा द्वहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थित इत्यर्थः यद्वानाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः नाभित इति कुतोलभ्यते कतम आत्मेत्युपक्रम्य सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृदयस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन तदुक्तम् (मुण्ड ३–१–१) द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती इति स पुरुषोऽत्र देवता तथा च श्रुतिः (१३–६–२–१) इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां

शब्देनाभिधीयते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्म गच्छति। अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्ब्भे ऽअन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते। धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं [परि] पश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन्ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि। सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्यऽआतपति यो देवानाम्पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥ २० ॥

यः प्रजापतिरादित्यरूपी देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय इगुपधेति (पा. ३–१–१३५) कप्रत्ययः तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः इञि टिलोपः ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचम्ब्राह्मञ्जनयन्तो देवाऽअग्ग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवम्ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोमनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः ब्राह्मो जाताविति (पा. ६—४—१७१) निपातः। तत्किमत आह यो ब्राह्मणः हे आदित्य त्वा त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्यात् जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्चते लक्ष्मीश्चपत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम्। इष्णन्निषाणामुम्मऽइषाण सर्वलोकम्मऽइषाण ॥ २२ ॥ इति रुद्रे द्वितीयोऽध्यायः

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते। हे आदित्य श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ जायास्थानीये स्वदेश्ये इत्यर्थः यया सर्वजनाश्रणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः। यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः सौन्दर्यमित्यर्थः अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये। नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् तवैव तेजसा भासमानत्वात् तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलका इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्नुवाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीद ँ सर्वमश्नुवातामिति श्रुतेः। य ईदृशस्तं त्वां याचे इष्णन् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छ इषु इच्छायाम् विकरणव्यत्ययः यद्वा इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः अभेच्छार्थः किमेषणीयम् तत्राहअमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छा अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः। सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं

मेवेयमितीछेत्यर्थः मुक्तो मवेयमित्यर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति सामश्रुतेः ॥

अथ ' रुद्रे तृतीयोऽध्यायः '

हरिः—ॐ आशुःशिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । सङ्क्रन्दनो निमिषऽएक वीरःशतꣳ सेनाऽअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

इन्द्रः शतं सेना शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति । कीदृश इन्द्रः आशुः अश्नुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उण्प्रत्ययः । शिशानः शो तनूकरणे बहुलं छन्दसीति (पा. २ ४—१६) जुहोत्यादित्वाच्छानचि श्लुः द्वित्वम् श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः वृषभो न[1] वृषभ इव भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हन्तेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा । कर्पुकाब्दो घनाघन इत्यभिधानात् चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः । सङ्क्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनम् परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य यद्वा समाव्हाता शत्रूणाम् । अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात् यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति अत्यन्तसावधान इत्यर्थः । एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षम् शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥ १ ॥

सङ्क्रन्दनेना निमिषेण । जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन

---

[1] न शब्द इवार्थे.

धृष्णुना । तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नरऽइषुहस्तेन वृष्णा ॥ २ ॥

युध्यन्ते ते युधः क्विप् पादादावामन्त्रितस्येति आद्युदात्तः हे युधो नरो योद्धारो मनुष्या इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत्परबलं जयत वशीकुरुत वशीकृत्य च तत्सहध्वम् अभिभवत विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन । जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन कर्मण्यण् युद्धकारिणा । दुश्च्यवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यो दुश्च्यवनस्तेन अजय्येन धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारणायायुधोपेतेन । वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ २ ॥

---

१. कामानां वर्षुकेण.

सऽइषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सᳪस्रष्टा स युधऽइन्द्रो गणेन । सᳪसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

॥ इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः संस्रष्टा एवुभ्तृचाविति (पा. ३–१–१३३) तृच् प्रत्ययः युद्धाय संसर्गकर्त्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्त्ता इगुपधज्ञेति ॥ (पा. ३-१-१३५)कप्रत्ययः। संसृष्टजित् संसृष्टान्युद्धाय सङ्गतान् रिपूञ्जयति संसृष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्त्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धो बलमस्यास्ति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः संयोगितनिरपेक्ष इत्यर्थः शर्ध

इति बलनाम (निघ. २–९) उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः धनुषश्चेत्यनङादेशः (पा. ५–४–१३२) प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता असु क्षेपणे तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्ये वंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥ ३ ॥

बृहस्पते परि । दीया रथेन रक्षोहा मित्राँ२ ॥ ऽअप बाधमानः । प्रभञ्जन्त्सेनाःप्रमृणो युधा जयन्नस्माकमेध्यविता रथानाम् । ४ ॥

बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तुयते । हे बृहस्पते त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ दीयतिर्गत्यर्थः गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्विप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रूनपबाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् मृणातिर्हिंसाकर्मा तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥ ४ ॥

बलविज्ञायस्स्थविरः प्रवीरः सहस्वान्वाजी सहमानऽउग्रः । अभिवीरोऽअभिसत्त्वा सहोजा जैत्रमिन्द्र रथमातिष्ठ गोवित् । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वं बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् आतो युक् चिण्कृतोः (पा. ७–३–३३) यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते कारणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सह-

स्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् सहमानः शत्रूनभिभवन् उग्रः युद्धेषु क्रूरः। अभिवीरः अभितो वीराःशूराः यस्य सः। अभिसत्वा। अभितः सत्वानः परिचारिकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा। सहसो बलाज्जातःसहोजाः न ह्यन्यस्माज्जातईदृग्बलःस्यात् गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित्॥ ५॥

गोत्रभिदंङ्गोविदं वज्रबाहुञ्जयन्तमज्म प्रमृणन्तमोजसा। इमꣳ स जाताऽअनु वीरयद्ध्वमिन्द्रꣳ सखायोऽ अनुसꣳ रभद्ध्वम्। ६॥

हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवा इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् शूर वीर विक्रान्तौ अदन्तश्चुरादिः लोट् वीरकर्म कुर्वाणमनु गम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत। अनु संरभध्वम् संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत कीदृशमिन्द्रम् गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम् यद्वा गा अपःत्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम् गोविंदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम्। वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् अज्म संग्रामं जयन्तम् अज्मेति युद्धनाम् (नि घ. २—१७) अजतेर्गत्यर्थस्य ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हिंसन्तम् मृणातिर्हिंसाकर्मा ॥ ६ ॥

अभिगोत्राणि सहसागाहमानोदयो वीरꣳशतमन्युरिन्द्रः। दुश्च्यवनꣳपृतनाषाडयुद्ध्योस्माकꣳ सेनाऽअवतुप्रयुत्सु। ७॥

इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु छंदसि

परेऽप्रीति (पा. १-४-८१-) उपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः। कीदृश इन्द्रः गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन्। अदयः दयारहितः। वीरःविक्रान्त। शतमन्युः शतसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः पृतनां संग्रामम् सहते अभिभवतीति पृतनाषाट्। अयुध्यः योद्धुमशक्यः नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ७ ॥

इन्द्रऽ आसान्नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञःपुरऽएतु सोमः॑। देवसेनानामभिभञ्जतीनाञ्जयन्तीनाम्मरुतो यन्त्वग्ग्रम् ॥८॥

इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः यज्ञः यज्ञपुरुषोः। विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु। दक्षिणादाच्प्रत्ययः। सोमः पुरोऽग्रे एतु। मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु। कीदृशीनां देवसेनानाम् अभिभञ्जन्तिनाम् भञ्जो आमर्दने शत्रून्मर्दयन्तीनाम्। तथा जयन्तीनाम् विजयमानानाम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञऽ आदित्यानाम्मरुताᳪं शर्द्धऽउग्ग्रम्। महामनसाम्भुवनच्यवानाङ्घोषो देवानाञ्जयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णाः कामवर्षितुरिन्द्रस्य। राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं। शर्धो बलं। गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः। जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः। कीदृशानां देवानां महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषाम् युद्धे स्थिरचित्तानाम् तथा भुवनच्यवानाम् भुवनं

लोके च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ९ ॥

उद्धर्षय । मघवन्नायुधान्युत्सत्वनाम्मामकानाम्मनाᳩसि । उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानाञ्जयतां यन्तु घोषाः ॥ १० ॥

हे मघवन्धनवन्निन्द्र । आयुधानि उद्धर्षय उद्धतहर्षाणि कुरु मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तानि कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघातिन् । वाजिनामश्वानाम् वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किं च जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ १० ॥

अस्माकमिन्द्रः । समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीराऽउत्तरे भवन्त्वस्माँ२ ॥ ऽउदेवाऽअवताहवेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु समृतेषु ऋ गतौ सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः तदानीमस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु उ अपि च हे देवा हवेषु अस्मान्यूयमवत रक्षत अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. ६–३–१३७) दीर्घः ॥ ११ ॥

अमीषाञ्चित्तम्प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभिप्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ १२ ॥

अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्मादप्वा अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् अन्येष्वपि दृश्यतऽइति । (पा १ २–१०१) डप्रत्ययः अपशब्दान्त्याकारलोपश्छन्दसः ततष्टाप् अपवाति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा ऐन्द्रोऽभिरूपा द्वादश भवन्तीति (९–२–३–६) श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासम्बन्धिनी । हे अप्वे अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ पुनरन्यानिपून्ग्रहीतुमभि शत्रुसंघं प्रेहि प्रगच्छ । तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्यत्ययः । किञ्च अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां षच् सम्बन्धे लोट् ॥ ॥ द्वादशैन्द्र्यः समाप्तः ॥१२॥

अर्वसृष्टापरा । पत शरव्ये ब्रह्मसꣳशिते । गच्छामित्रान्प्रपद्यस्व मामीषाकञ्चनोच्छिषः ॥ १३ ॥

हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव । पतित्वा चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कं चन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु सर्वानपि जहीत्यर्थः शिषुऌ विशेषणे पुषादीत्यादिना (पा. ३–१–५५) च्लेरङ् ॥ १३ ॥

प्रेता जयता नरऽइन्द्रो वुःशर्म्म यच्छतु । उग्रा वः सन्तु बाहवोऽनाधृष्या यथासथ ॥ १४ ॥

योध्यन्स्तौति । हे नरोऽस्मदीया योद्धारो यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत ततो जयत विजयं प्राप्नुत द्व्यचोऽतस्तिङ इति (पा.

६–३–१३९) प्रेतेत्यत्र दीर्घः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. ६–३–१३७) जयतेत्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वो युष्मभ्यम् शर्म जयोर्त्यं सुखम् यच्छतु ददातु दाण दाने पाघ्रेत्यादिना (पा. ७–३–७८) यच्छादेशः । किंच यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ। तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु । असथेत्यत्र लेटोऽडाटा-विति (पा. ३–४–९४) अडागमः ॥ १४ ॥

असौ या । सेना मरुतऽपरेषामभ्यैतिनऽओजसा स्पर्द्धमाना । तांगूहत तमसापव्रतेन यथा मीऽअन्योऽअन्यन्न जानन् । १५ ॥

हे मरुतो या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति । कीदृशी ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणातां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहत संवृताङ्कुरुत । तथा गूहत । यथा अमी सैनिका अन्योऽन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत। कीदृशेन तमसा अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात्तेन येन व्याप्तानाङ्कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ १५ ॥

यत्र बाणाः सम्पतन्ति कुमारा विशिखाऽइव । तन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म्म यच्छतु विश्वाहा शर्म्म यच्छतु । १६ ॥

यत्र यस्मिन्युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः सम्पतन्ति इतश्चेतश्च सम्भूय पतन्ति तत्र दृष्टान्तः कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा बाअतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोर्त्यं सुखं यच्छतु ददातु । कीदृश इन्द्रो बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः

पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अख-ण्डितशक्तिः विश्वाहा विश्वान्सर्वान् स मन्ताद्धन्तीति शत्रूना विश्वाहा स शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः अत्यन्तसंयोगे द्वितिया ॥ १६ ॥

मर्म्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु-वस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तन्त्वानु देवा-मदन्तु । १७ ॥

हे यजमान ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छाद-यामि आवृणोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनुवस्तामन्वाच्छा-दयतु । वस आच्छादनेऽदादिः लोट् । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः द्वयोरपि वरीयः उरुतरं प्रथीयः कृणोतु करोतु अत्यन्तमुरु वरीयः ईयसुनि प्रत्ययस्फेत्यादिना (पा. ६-४-१५७) उरोर्वरादेशः किं च देवाः जयन्तम्जियं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ १७ ॥

मर्माणि तरुति कवचं प्रयच्छति इति सङ्ग्रामे कवच दानवेलायामस्य मंत्रस्य पाठोविहितः इति रुद्रे तृतीयोऽध्यायः

अथ ' रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः '

हरिः—ॐ विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यम्मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् । वातजूतो योऽअभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति । १ ॥

विविधं भ्राजते विभ्राट् सूर्यः सौम्यं सोमरूपं हविः पिबतु कीदृशं सोम्यं बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम् । यःसूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते कीदृशः-यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतमखण्डितमायुःदधत् स्थापयन् । वातजूतः वातेन प्रेरितः वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति-प्रसिद्धिः । त्मना मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मन (पा. ६–४–१४१) इत्याकारलोपः ह्रु कौटिल्ये ह्रु ह्वरेश्छंदसीति (पा. ७–२–३१) ह्रु. आदेशः ॥ १ ॥

उदुत्यञ्जातवेदसन्देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । २ ॥

उ निपातः पादपूरणःत्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे । केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति देवो दानाद्द्योतनाद्वेति यास्कः [निरु. ७–२०–] किम्भूतम् सूर्यं जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् किमर्थमुद्वहन्ति विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । दृशेविख्ये चेति (पा. ३–४–११) तुमर्थे निपातः । तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

येनोपावकचक्षसा भुरण्यन्तञ्जनाँ२ ॥ ऽअनु । त्त्वं वरुण पश्यसि । ३ ॥

हे पावक शोधक येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम् क्रियन्तात् शतृप्रत्ययः । सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गच्छन्तम् येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः । तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण त्वं पश्य वरुणः सूर्यः ॥ ३ ॥

दैव्याँ वद्ध्व्यूऽ आगतᳯ रथेन सूर्य्यत्वचा । मद्ध्वा यज्ञᳯ समञ्जाथे । तम्प्रत्नथायं वेनश्चित्रन्देवानाम् ॥ ४ ॥

देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यौ अध्वर्यू अश्विनौ युवां रथेन आगतमागच्छतम् शपो लुक् । कीदृशेन रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे युवां संप्रक्षयतम् बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तंप्रत्नथा (७–१२) अयं वेनः (७–१६) चित्रन्देवानाम् (७–४२) तिस्रः प्रतीकोक्ताः आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ । (१) तृतीयाग्रयणस्य ॥ ४ ॥

तंप्रत्नथा । अयंवेनः । चित्रंदेवानाम् इतिचतुर्थऋचः

तम्प्रत्नथा । पूर्वथा विश्वथे मथा ज्येष्ठतातिम्बर्हिषदᳯ स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनन्दोहसे धुनिमाशुञ्जयन्तमनुयासु वर्द्धसे । ५ ॥

हे इन्द्र त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनु वर्धसे पुनःपुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति मलनाम (निघ० २–९) बलं

बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि दुदासीत्यर्थः यजमानायेति शेषः कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्नथा प्रत्नपूर्वेत्यादिना (पा. ५-३ १११) थाल्प्रत्ययः उपमार्थीयःप्रत्नशब्दः पुराणवचनः (निघ० ३-२७ चिरन्तनानां भृग्वादीनामीव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादिनामिव विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानाम् यजमानानामिवास्य फलन्दोहसे तन्त्वा स्तुम इति शेषः । किम्भूतम तम् ज्येष्ठतातिम् तननम् तातिः विस्तारः ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् यद्वा वृकज्येष्ठाभ्यामित्यादिना (पा. ५-४-४१) प्रशंसायाम् तातिल्प्रत्ययः प्रशस्तो ज्येष्टो ज्येष्ठेपु शस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदम् यज्ञेपुबर्हिपि सीदतीति बर्हिपदस्तम् स्वर्विदम् स्वः द्युलोकम् वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् तत्र हि तस्य निवासः प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखम् धुनिं धुञ कम्पने कम्पितारम् शत्रूणाम् आशुम् शीघ्रम् जयन्तम् नेतव्यानि वस्तूनि यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनम् प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलम् वृजनम् वर्जनीयमालस्या श्रद्धादिकम् दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि दुह प्रपूरणे प्रपूरणम् रिक्तिकरणमितिक्षीरस्वामी किं च यासु क्रियासु धुनिं स्वदनुग्रहाच्छत्रून्कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणम् जयन्तम् सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनम् यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वाम् । स्तुमः इति शेषः । कथमिव प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानींतना वर्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः

शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणो प्रतिप्रस्था मन्थिनम् सादयति ॥ वेदिश्रोणिदेवतम् हे उत्तरवेदिश्रोणे त्वमना घृष्टा नुपाहिंसितासि ॥ ५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने। इममपार्ठ संङ्गमे सूर्य्यस्य शिशुन्नविप्रा मतिभीरिहन्ति ॥ ६ ॥

अनयाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते ॥ अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते। वेनोवेनतेः कान्तिकर्मण इति यास्कः (॥ निरु. १०–१८) विनि कान्तावित्यस्य, रूपम् अयम् वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकम् रज उच्यते उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः। पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति। किम्भूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणम् जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः। इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणाइमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वत् सोमं स्तोत्रशास्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति रिहति रर्चनकर्मसु पठितः (निघ० ३–१४) अर्चनं स्तवनमेव। किम्भूतमिमम् सूर्यस्यापां च सङ्गमे गृहितामिरद्भिरभिपुतमिति शेषः सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य्य आपो अपां सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते ता वै वहन्तीना ॆं स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयादिति श्रुतेः। यद्वायमर्थः अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्धस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति। ईदृश हे सोम त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ६ ॥

चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः।

आप्रा द्यावा पृथिवीऽ अन्तरिक्षꣳ सूर्य्यऽआत्मा जगतस्त्
स्थुषश्च । ७ ॥

परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते। सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा। लडर्थे लुङ् उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतिंष्यादत्तऽइत्याश्चर्यम् किम्भूतः सूर्यः देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकम् मुखमाश्रय इत्यर्थः यद्वानीकं समूहः किरणपुञ्ज इत्यर्थः। तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः नेत्रवत्प्रकाश इत्यर्थः मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेव मनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन्द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा स्वतेजसेति शेषः। एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किम्भूतः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्मेति श्रुतेः सूर्योऽद्वैतमनेनोच्यते इति भावः तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७ ॥

आनऽइडाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देवऽ एतु। अपि यथा युवानो मत्सथानो विश्वञ्जगदभिपित्वे मनीषा। ८ ॥

विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु। कथम् इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात्तथा इडा भक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः कीदृशो

यज्ञगृहे सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह हे युवानः जरारहिता देवा अपि निश्चितम् आभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ मद तृप्तौ तृप्तय तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तृ जङ्गमम् पुत्रगवादिकम् मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ अन्तर्भूतण्यर्थः तर्पयत यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथाऽस्मदभ्यास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

यद॒द्य । कच्च॑ वृत्रहन्नु॒दगा॑ऽअ॒भि सू॑र्य्य । सर्वं॒ तदि॑न्द्र ते॒ वशे॑ । ९ ॥

॥ वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिराविति कोशात् वृत्रमन्धकारम् शार्वरं हन्ति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन् हे सूर्य हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः । यत्किंचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

त॒रणि॑र्वि॒श्वद॑र्शतो ज्योति॒ष्कृद॑सि सूर्य्य । विश्व॒मा भा॑सि रोच॒नम् । १० ॥

हे सूर्य त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि विश्वमाभासि प्रकाशयसि च अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वं रोचनं दीप्यमानं स्वप्रकाशेनेति भावः कीदृशस्त्वम् तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः अर्त्यविसृभ्योऽनिरिति [उणा. २-९८] तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य, दर्शतो, दर्शनीयः दृशेरतच् ॥ १० ॥

तत्सूर्य्य॑स्य । दे॒व॒त्वन्त॑न्म॑हि॒त्वम्म॒ध्या कर्त्तो॒र्वित॑तं॒ सञ्ज॑भार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥११॥

सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानु भावः तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् तत्किम् कर्त्तोः ईश्वरे तोसुन्कसुनाविति (पा. ३–४–१३) इति करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते न ह्यन्य । एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः किं च यदा इत् यदेव हरितः हरितवर्णान्रश्मीनयुक्तयुंक्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् सध मादस्थयोश्छन्दसीति (पा. ६–३–९६) सहस्य सधादेशः सन्ध्याकाले पीतवर्णानंशून्यदा व्योममण्डलात्स्वरश्मिन्योजयति। आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ११ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।
अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः सम्भरन्ति ।
। १२ ॥

सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति । वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिछेद्यम् रुशत् शक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव। अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा सम्भरन्ति धारयन्ति इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरू-

यमेकम् एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः ॥ षाम इति बलनाम (निघ०२–२) इह । रूपमुच्यते रोचतऽइति रुशत् औणादिकेऽति प्रत्यये चकारस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते यद्वा रुश हिंसायाम् रुच्यर्थे वर्तमानादस्मछटः शतरि रुशदिति रूपम् ॥ १२ ॥

बण्महाँ२ ॥ ऽअसि सूर्य्य बडादित्य महाँ२ ॥ ऽअसि । महस्ते सतो महिमा पनस्य तेद्धादेव महाँ२ ऽअसि । १३ ॥

बडित्यव्ययम् सत्यार्थम् हे सूर्य सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः राजसूयसूर्यरयादिना (पा. ३–१–११४) क्यबन्तो निपातः बट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि आदत्तेऽशूनित्यादित्यः हे आदित्य बट् त्वं महानसि। किंच महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते हे देव दीप्यमान अद्धा सत्यं त्वं महानसि अभ्यासे, भूमासमर्थं मन्यन्तऽइति (निरु. १०–१२) पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १३ ॥

बट्सूर्य्यश्रवसा महाँ२ ॥ ऽअसि सत्रा देव महाँ२ ॥ ऽअसि । मह्नादेवानामसुर्य्यः पुरोहितो विभुज्ज्योतिरदाभ्यम् । १४ ॥

हे सूर्य बट् सत्यं श्रवसा धनेन यशसा वा त्वं महानसि हे देव सत्यं त्वं महानसि देवानाम् मध्ये श्रेष्ठोऽसि केन मह्ना महत्वेन कीदृशः त्वम् असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः सर्वदेवानां सूर्यनिदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजस्त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अ॒श्राय॑न्त॒ऽइव॒ सूर्य॒ꣳ विश्वे॒दिन्द्र॑स्य भक्षत । वसू॑नि जा॒ते जन॑मान॒ऽओज॑सा॒ प्रति॑भा॒गन्न दी॑धिम ॥ १५ ॥

आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । श्रयन्त इति आयन्तः श्रीञ् सेवायाम् अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । इव एवार्थे । सूर्यं श्रयन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते विभजन्ते प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । भज भागसेवयोः अस्य लुङि. तङि. प्रथमबहुवचने रूपम् । अड्भावश्छार्षः । आत्मनेपदेष्वनत इति (पा. ७–१–५) झस्यादादेशः सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किं च वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम स्थापयामित्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । धि धृतो लट् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्वित्वम् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥१५ ॥

अ॒द्या दे॑वा॒ऽउदि॑ता॒ सूर्य॑स्य॒ निरꣳह॑सः पिपृ॒ता निर॑व॒द्यात् । तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वीऽउ॒त द्यौः ॥ १६ ॥

दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत । अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत । पृथक् कुरुत अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः क्व अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान् शुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र द्व्यचोऽतस्तिङः निपातस्य चेति (पा० ६–३–१३५–१३६) दीर्घः अन्येषामपि दृश्यत इति (पा. ६–३–१३७) दीर्घः पिपृतेत्यत्र किं च

मित्रादयः तत् (नः) अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः। के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ १६ ॥

आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् । १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥

सविता देवः हिरण्ययेन हिरण्मयेन रथेन आयाति आगच्छति किं कुर्वन् कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणम् कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ १७ ॥ इति रुद्रे चतुर्थोऽध्यायः॥

अथ 'रुद्रे पंचमोऽध्यायः'

हरिः—ॐ नमस्ते रुद्रमन्यवऽउतो तऽइषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः । १ ॥

हे रुद्र रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः यद्वा रु गतौ ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः रवणं रुत् ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानप्रदः यद्वा पापिनो नरान्दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः हे रुद्र ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमो नमस्कारोऽस्तु उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय

नमः उताधि च ते तव बाहुभ्यां नमः तव क्रोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूरघोरापापकाशिनी । तया नस्तन्वा शन्तमया गिरि शन्ताभि चाकशीहि । २ ॥

हे रुद्र या ते तवेदशी तनुः शरीरं । हे गिरिशन्त तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ कीदृशी तनुः शिवा शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अंत एवापापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ, कैलाशे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयति गिरिशंतः गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा गिरौ शेते गिरिशः अमति गच्छति जानातीत्यंतः सर्वज्ञः अम गतौ भजने शब्दे कर्तरि क्तः गिरिशश्चासावंतश्च गिरिशंतस्तत्सम्बुद्धिः शकन्ध्वा दित्वात्परूपम् [हा. ६–१–९४ वा. १] कीदृश्या तन्वा शंतमया सुखतमया ॥ २ ॥

यामिषुङ्गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवाङ्गिरित्रताङ्कुरु मा हिंसीः पुरुषञ्जगत् । ३ ॥

हे गिरिशंत त्वं यामिषुं बाणे हस्ते बिभर्षि धारयासि किं कर्तुम् अस्तवे असुक्षेपणे तुमर्थे तवेप्रत्ययः असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः हे गिरित्र गिरौ कैलाशे स्थितो भूतानि त्रायतऽइति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याण कारिणीं कुरु किं च पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वा दिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा । त्वा गिरिशाच्छा वदामसि । यथा नऽस-

र्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना ऽअसत् । ४ ॥

गिरौ कैलाशे शेते गिरिश हे गिरिश शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः (निरु. ५–२८) संहितायां निपातस्य चेति (पा. ६–३–१३६.) दीर्घः इदन्तो मसि (पा. ७–१–४६) किं वदाम इत्यत आह नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति तथा कुर्विति शेषः सुमनः शब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् असदित्यत्र लेटोऽडाटावित्यट् (पा. ३–४–९४) इलोपः ॥ ४ ॥

अद्ध्यवोचदधिवक्ता प्प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहीꣳश्च सर्वाञ्जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्न्यो ऽधराचीः परासुव । ५ ॥

रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः कीदृशः । अधिवक्ता आधिकवदनशीलः प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् दैव्यः देवेभ्यो हितः भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम् एवं परोऽक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे रुद्र सर्वा यातुधान्यः यातुधानी राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु किं कुर्वन् सर्वानहीन्सर्पव्याघ्रादन्जिम्मयन् विनाशयन् कीदृशीर्यातुधान्यः अधराचीः अधरेऽधो देशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधो गमनशीलाः चौ समुच्चये सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सहैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्म्रो ऽअरुण ऽउत बब्भ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनꣳ रुद्रा ऽअभितो दिक्षुश्रिताः सहस्रशो ऽवैषाꣳहेड ऽईमहे । ६ ॥

आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः च

नंश्यन्तु यदा अदर्शने नशेरत एत्वम् आर्षं वेत्येत्वम् पृषादित्वाद्वुरह् अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यतेऽइति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान्प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १० ॥

या ते॑ । हे॒तिर्मी॑ढुष्टम॒ हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते॒ धनुः॑ । तया॒स्मान्वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॒ परि॑भुज । ११ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः तसौ मत्वर्थे इति (पा १–४–१९) भसंज्ञायां वसोः सम्प्रसारणम् । (पा. ६–४–१३१ पत्वष्टुत्वे हे मिढुष्टम सेक्तृतम ववर्षुक ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधम् बभूव अस्ति एकं ते पदं पादपूरणाय तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिभुज परिपालय भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः कीदृश्या तया अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा ॥ ११ ॥

परि॑ ते॒ धन्व॑नो हे॒तिर॒स्मान्वृ॑णक्तु वि॒श्वतः॑ । अथो॒ य इ॑षु॒धिस्तवा॒रे अ॒स्मन्निधे॑हि॒ तम् । १२ ॥

हे रुद्र ते तव धन्वनो हेतिः धनुःसम्बन्धि आयुधम् विश्वतः सर्वतोऽस्मान्परिवृणक्तु त्यजतु मा हिंसित्वित्यर्थः । वृजी । वर्जने रुधादित्वात् श्नम् । अयो अपि च यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय ॥ १२ ॥

अ॒व॒तत्य॒ धनु॒ष्ट्वꣳ सह॑स्राक्ष॒ शते॑षुधे । नि॒शीर्य॑ श॒ल्याना॒म्मुखा॑ शि॒वो नः॑ सु॒मना॑ भव । १३ ॥

सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष हे शतेषुधे त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव अनुगृहाण स्वयं। किं कृत्वा धनुस्त्वतस्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा शॄ हिंसायाम् समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ऋत इद्धातोः (पा. ७-१-१००) ॥ १३ ॥

नमस्तऽआयुधायानातताय धृष्णवे । उभाब्भ्यामुत ते नमो बाहुब्भ्यान्तव धन्न्वने । १४ ॥

हे रुद्र ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु कीदृशाय अनाततायधनुष्यनारोपिताय धृष्णवे धर्षणशीलाय धृषेः क्नुप्रत्ययः रिपून्हन्तुं प्रगल्भाय। उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः। तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु तस्यापि विशेषणम् अनाततीय अवतारितमौर्वीकाय ॥ १४ ॥

मा नो महान्तमुत मा नोऽ अर्ब्भकम्मानऽउक्षन्तमुत मा नऽ उक्षितम् । मा नो वधीः पितरम्मोत मातरम्मा नः प्प्रियास्तन्न्वो रुद्ररीरिषः । १५ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः उतापि नोऽस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः नः पितरं जनकं मा वधीः उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम्। नोऽस्माकं प्रियाः वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके । तनये मा नऽआयुषि मा नो गोषु मा नोऽअश्वेषुरीरिषः। मा नो वीरान्रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे । १६ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः न आयुषि जीवने मा हिंसीः । नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः । नोऽश्वेषु तुरगेषु मा रीरिषः। विभक्तिव्यत्ययो वा तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः भाम क्रोधे भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्यान्मा वधीः । क उपकार इति चेत् हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्य बाहवे । सेनान्ये दिशाञ्च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनाम्पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनाम्पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानाम्पतये नमो नमो बभ्लुशाय । १७ ॥

हिरण्यमाभरणरूपं बाह्वोर्यस्य स हिरण्यबाहुः स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः ॥ दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः। हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपाः येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः ॥ शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्ति त्विषिमान् संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः ईदृशाय रुद्राय नमः । पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः पथिशब्दो मार्गवाची उत्तरदक्षिण तृतीया मार्गाः श्रुतायुक्ताः हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायोपवी-

तिने मङ्गलाथैयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः ॥ पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो॑ बभ्लु॒शाय॑ । व्या॒धिने॒ऽन्ना॑ना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भ॒वस्य॑ हे॒त्यै ज॒ग॑ता॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रु॒द्राया॑तता॒यिने॒ क्षे॒त्रा॑णा॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒तायाह॑न्त्यै॒ वना॑ना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ रोहि॑ताय । १८ ॥

बभ्लुशः कपिलवर्णः यद्वा बिभर्ति रुद्रामिति बभ्लुर्वृषभस्तस्मिन्शेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः । अन्नानां पालकाय नमः भवस्य संसारस्य हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः जगतां पालकाय रुद्राय नमः ॥ आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो॒ रोहि॑ताय । स्थ॒पत॑ये वृ॒क्षाणा॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भु॒वन्त॒ये वारिवस्कृ॒तायौष॑धीना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ म॒न्त्रिणे॑ वाणि॒जाय॒ कक्षा॑णा॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ऽउ॒च्चैर्घो॑षाया॒क्रन्दय॑ते प॒त्तीना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ कृत्स्नाय॒त या॑ । १९ ॥

रोहितो लोहितवर्णः । स्थपतिर्गृहादिकर्त्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः वृक्षाणां पालकाय नमः भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः । वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण् स्यात्

मोदयकराय नमः । ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः आलोचनकुशलो मन्त्री वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः । वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः ॥ पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः । एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयतऽइति व्यासोक्तेः (माहाभारः १-२८९) ॥ १९ ॥

नमः॑ कृत्स्नाय॒तया॑ । धाव॑ते॒ सत्त्व॑ना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नम॒ऽसह॑मानाय निव्या॒धिन॑ऽआव्या॒धिनी॑ना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ ककु॒भाय॑ स्ते॒नाना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निचे॒रवे॑ परिच॒रायार॑ण्याना॒म्पत॑ये॒ नमो॒ नमो॒ वञ्च॑ते । २० ॥

कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायततातया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः शीघ्रगतो सरतेर्धावादेशः तलोपश्छांदसः यद्वा कृत्स्नः सर्व आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः सत्वशब्दः प्राणिवाची सत्वानः सात्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः ॥ सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः ककुभ इति महन्नामसु (निघ. ३-३) पठितम् स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः अपहारबुद्ध्या निरन्तरं

चरतीति निचेरुः परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः। अरण्यानां वनानां पतये नमः। रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम् किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो वञ्चते। परिवञ्चते स्तायूनाम्पतये नमो नमो निषङ्गिणऽइषुधिमते तस्कराणाम्पतये नमो नमः सृकायिभ्यो जिघांसद्भ्यो मुष्णताम्पतये नमो नमोऽसिमद्भ्यो नक्तञ्चरद्भ्यो विकृन्तानाम्पतये नमः ॥ २१ ॥

वञ्चति प्रतारयति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन तस्मै नमः। स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे कुत्रचित्तदीयम् धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम्। गुप्तचोरा द्विविधाः। रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्त्तारः। स्वीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च। पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः, तेषां पतये नमः। निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति निषङ्गी। इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान्। तदुभयरूपाय नमः। तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः॥ सृक इति वज्रनाम (निघ० २-२०) सृकेण वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः। सृकायिणः अत एव शत्रून्हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः हन्तेः सन्नन्ता च्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः॥ क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः। असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचराः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथीनिर्गतप्राणिघा-

तकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तस्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नमऽउष्णीषिणे । गिरिचुराय कुलुञ्चानाम्पतये नमो नमोऽइषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नमऽआतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमो नमऽआयच्छद्भ्योऽस्यद्भ्यश्च वो नमो नमो विसृजद्भ्यः । २२ ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरःप्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वस्थानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः ॥ इषवो विद्यन्ते येषान्ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्रा धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः चकारो मन्त्रभेदज्ञापनार्थः एवमग्रेऽपि आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः प्रतिदधते सन्दधते बाणं धनुषीति सन्दधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः असु क्षेपणे दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो विसृजद्भ्यो विध्यद्भ्यश्च वो नमो नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमो नमःशयानेभ्यऽआसीनेभ्यश्च वो

नमो नमस्तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः सभाभ्यः
। २३ ॥

विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः। विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः। स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः। शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः। आसते ते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः। तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः। धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः सभाभ्यः । सभापतिभ्यश्च वो नमो नमोऽश्वेभ्यो ऽश्वपतिभ्यश्च वो नमो नमऽआव्याधिनीभ्यो विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमो नमऽउगणाभ्यस्तृꣳहतीभ्यश्च वो नमो नमो गणेभ्यः । २४ ॥

अथ जातसङ्गा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्त रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय अथोऽएतर्ꣳ हैतानि रुद्राणां जातानीति (९-१-१-१९) श्रुतेः। समारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः समादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् ॥ सभायाः पतिभ्यो वो नमः ॥ अश्वास्तुरगास्तेभ्यो नमः ॥ अश्वानां पतिभ्यो वो नमः ॥ आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः ॥ विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः ॥ उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् (पा. ६-३-१०९) ब्राह्म्याद्या मातरस्ताभ्यो नमः।

सृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः तृहि हिंसायां हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो गणेभ्यो । गणपतिभ्यश्च वो नमो नमो व्रातेभ्यो व्रातपतिभ्यश्च वो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सपतिभ्यश्च वो नमो नमो विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नमः सेनाभ्यः । २५ ॥

देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः । गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः । व्राता नानाजातीयानां संघास्तेभ्यो नमः ॥ व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः । विकृतं रूपं येषान्ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो नमः । विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषान्ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः । सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्योऽअरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षतृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्योऽअर्भकेभ्यश्च वो नमः । २६ ॥

सेनारूपेभ्यो नमः । सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः । ह्रस्वश्छान्दसः ॥ रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः । नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः । क्षि निवासगत्योः तुदादिः क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः यद्वा क्षिप्रेरणे क्षिपन्ति प्रेरयन्ति

सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः । नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृ प्रशास्तृ जामातृपितृदुहितृ इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः तेभ्यो नमः । सङ्गृह्णन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः ण्वुल्तृचाविति (पा. ३-१.१३३) तृच् । तेभ्यो नमः । महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः । अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्ष॑भ्यो रथकारेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॒: कुला॑लेभ्य॑: कर्मारेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ निषादेभ्य॑: पुञ्जिष्ठेभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॑: श्वनिभ्यो॑ मृगयुभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॒: श्वभ्य॑: । २७ ॥

तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः । रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः । कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः ॥ कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः । पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः । शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः नयतेर्ङ्वनिप् आर्षः तेभ्यो नमः । मृगान्कामयन्ते ते मृगयवः इदम्युरिदं कामयमान इति यास्कोक्तेः (निरु. ६-३१) सुप आत्मनः क्यजिति (पा. ३-१-८) क्यच् क्याचि चेति (पा. ७-४-३३) प्राप्तस्येत्वस्य न छन्दस्यपुत्रस्येति (पा. ७-४-३५) निषेधः । मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्य॑: । श्वपतिभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ भवाय॑ च रु॒द्राय॑ च॒ नम॑: श॒र्वाय॑ च पशु॒पत॑ये च॒ नमो॒ नील॑ग्री-

वाय च शितिकण्ठाय च नमः कपर्दिने । २९ ॥

[?] वः शब्दास्ते पूजावाचका वा नः युष्मदादेशाः । इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः । अथ नमस्कारोपक्रमा नाम मन्त्रा उच्यन्ते । भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः ॥ शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । पशून्ज्ञान्पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः । शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेचकौ ॥ २८ ॥

नमः कपर्दिने । च व्युप्तकेशाय च नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च नमो ह्रस्वाय । २९ ॥

कपर्दो जटा जूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः । पाशुपतादिवेषेण॥ चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः। व्युप्ताः मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः । यत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम् । सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय नमः । शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा धनुषश्चेत्यनङ् [पा. ५–४–१३२] तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः । गिरौ कैलासे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः। शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय विष्णुः शिपिविष्ट इति श्रुतेः यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः पशवो वै शिपिरिति श्रुतेः सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः यद्वा यज्ञो वै शिपिः यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठानेत्यर्थ तस्मै नमः

शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः [निरु. ५–८] अतिशयेन मीढ्वान्मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः ॥ इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः॥ २९ ॥

नमो ह्रस्वाय च वामनाय च नमो बृहते च वर्षीयसे च नमो वृद्धाय च सवृधे च नमोऽग्र्याय च प्रथमाय च नमऽआशवे । ३० ॥

रूपतो नमस्काराः । ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः । वामनः सङ्कुचिताश्रयवस्तस्मै नमः बृहन्प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः । वर्षीयानतिशयेन वृद्धः प्रस्थस्फेत्यादिना (पा. ६–४–१५७) वर्षादेशः तस्मै नमः वृद्धो वयसाधिकस्तस्मै नमः वर्धन्ते विद्याविनयादि गुणैस्ते वृधः पण्डिताः क्विप् तैः सह वर्ततऽइति सवृत् तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः । अग्राघत् सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नमऽआशवे । चाजिराय च नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च नमऽऊर्म्म्याय चावस्वन्याय च नमो नादेयाय च द्वीप्याय च । ३१ ॥

अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः । तत्र भव इति । (पा. ४–३–५३) यत्सर्वत्र ॥ शीभृ कत्थने शीभते कत्थते इति शीभ आत्म श्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः । तस्मै नमः । अवगतः स्वनो यस्यास्तिदवस्वनं स्थिरजलम् यद्वा अव नीचैर्गतादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । द्वीप्यो ढक्

(पा. ४-१-११०) ॥ द्वीपे जलान्तर्वर्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्य स्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो॑ ज्येष्ठाय॑ च कनिष्ठाय॑ च नम॑: पूर्वजाय॑ चाप॒रजाय॑ च॒ नमो॑ मध्यमाय॑ चापगल्भाय॑ च॒ नमो॑ जघन्या॑य च बुध्न्या॑य च॒ नम॑: सोभ्या॑य । ३२ ॥

वयोऽवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । ज्य चेति (पा. ५-३-६१) प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः । अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । युवाल्पयोः कनन्य तरस्यामिति (पा. ५-३-६४) कनादेशः पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भ रूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः । अपरस्मिन्काले प्रलयेकालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः । मध्यान्मः । गल्भ धार्ष्ट्ये गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् । अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽपगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा । जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नम॑: सोभ्या॑य । च प्रतिसर्या॑य च॒ नमो॒ याम्या॑य च॒ क्षेम्या॑य च॒ नम॑: श्लोक्या॑य चावसान्या॑य च॒ नम॑ उर्वर्या॑य च॒ खल्या॑य च॒ नमो॒ वन्या॑य । ३३ ॥

सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः । पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकमित्याथर्वणश्रुतेः । [प्रश्नोपनिषः. ३-७] । तत्र

भवः सोम्यस्तस्मै नमः ॥ प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः । आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धो चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षकं कर्णे मन्त्रभेदेऽपीति विश्वः । यमे भवो याम्यः पापिनां नरकादिदाता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वातत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूस्तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशस्तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । खलः कल्के भुवि धाने क्रूरे कर्णे जपेऽधमे इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय । च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नमऽआशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च नमो बिल्मिने । ३४ ॥

वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वने वृक्षौघे जलं वा वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने । कक्षं तृणं वल्ली वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे श्रूयतऽइति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः। प्रतिश्रयः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेनायस्य स आशुषेणः तस्मै नमः । आशु शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः । शूराय युद्धवीराय नमः। अवभिनत्ति रिपून्वैर्विदारयतीत्यवभेदीतस्मै नमः ॥३४॥

नमो बिल्मिने । च कवचिने च नमो वर्म्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च नमो धृष्णवे । ३५ ॥

बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्ति बिल्मी तस्मै नमः। पटस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः। लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः। गजोपरिस्थो गवाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः। वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः। श्रुताय प्रसिद्धाय नमः। श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनस्तस्मै दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यस्तस्मै। दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिःसुते विषे। आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यस्तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो॑ धृष्ण॒वे॑ च प्रमृ॒शाय॑ च॒ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ चेषुधि॒मते॑ च॒ नम॑स्ती॒क्ष्णेष॑वे चायु॒धिने॑ च॒ नम॑ः स्वायु॒धाय॑ च सु॒धन्व॑ने च ॥ ३६ ॥

धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भ तस्मै नमः। प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितस्तस्मै नमः इगुपधेति [पा. ३–१–१३५] कः निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः। इषुधिमते तूणयुताय नमः। तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुस्तस्मै नमः। आयुधान्यन्यान्यपि सन्ति आयुधी तस्मै नमः। शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधस्तस्मै नमः। शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

नम॒ः स्रुत्या॑य च॒ पथ्या॑य च॒ नम॒ः काट्या॑य च॒ नीप्या॑य च॒ नम॒ः कुल्या॑य च सर॒स्या॑य च॒ नमो॑ नादे॒याय॑ च वैश॒न्ताय॑ च॒ नम॒ः कूप्या॑य ॥ ३७ ॥

स्रुतिः क्षुद्रः प्रवाहः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यस्तस्मै नमः

त्याश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यस्तस्मै नमः । कुत्सितमटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गस्तत्र भवः काट्यस्तस्मै नमः । काटः कुल्याप्रदेशो वा नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः ऋक्पूरब्धूःपथामिति (पा. ५–४–७४) अप्रत्ययः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदिति ॥ (६–३–९७) अप्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यस्तस्मै नमः । कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यस्तस्मै । कुलं देहेऽन्वये गणे । सरसि भवः सरस्यस्तस्मै नमः । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नदीजलरूपाय नमः ॥ वेशान्तो ऽल्पसरस्तत्र भवो वैशान्तस्तस्मै नमः ॥३७॥

नमऽकूप्याय । चावट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च नमो वात्याय । ३८ ॥

कूपे भवः कूप्यस्तस्मै । अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यस्तस्मै नमः । इन्धी दीप्तौ विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमस्तत्र भवाय नमः । आतपे भव आतप्यस्तस्मै मेघे भवो मेघ्यस्तस्मै । विद्युति भवो विद्युत्यस्तस्मै । वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यस्तस्मै । अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यस्तस्मै नमः॥३८॥

नमो वात्याय । च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमऽसोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च नमः शङ्गवे । ३९ ॥

वाते भवो वात्यस्तस्मै । रिष्यन्ते नश्यन्ति, भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति (पा. ३–२–७५) मनिन् तत्र भवो

रेभ्यः प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः । वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्य स्तस्मै वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपस्तस्मै । उमया संहितः सोमस्तस्मै । रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकस्तस्मै । ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै । अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्क-रूपेण ॥ ३९ ॥

नमः॑ शङ्गवे॑ । च पशुपत॑ये च॒ नमऽ॒ उग्राय॑ च भीमाय॑ च नमो॑ऽग्रेवधाय॑ च दू॒रे व॒धाय॑ च॒ नमो॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यो॒ नमः॑ स्ता॒राय॑ । ४० ॥

शं सुखं गमयति प्रापयति शंगुः शं सुखरूपा गावो वाचो वेद रूपा यस्येति वा तेस्म । पशूनां प्राणिनां पतिः पालकस्तस्मै । उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून्हन्तुं तस्मै भीमः शत्रुभयोत्पादकः । अग्रे पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्रेवधस्तस्मै । दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधस्तस्मै । हन्तीति हन्ता तस्मै लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः । अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै तुरिष्ठेमेयःस्विति । (पा. ६–४–१५४) तृचो लोपः प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः । हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः । तारयति संसारामिति तारस्तस्मै ॥ ४० ॥

नमः॑ शम्भ॒वाय॑ । च मयो॒ भवाय॑ च॒ नमः॑ शङ्कराय॑ च॒ मयस्क॒राय॑ च॒ नमः॑ शि॒वाय॑ च शि॒वत॑राय च । ४१ ॥

शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भवः । यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै नमः । मयः सुखं भवत्यस्मान्मयो

भवः संसारसुखप्रदस्तस्मै । शं लौकिकसुखं करोति शंकरस्तस्मै । मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करस्तस्मै । स्कन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वम् । शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः । एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वम् पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः । शिवः कल्याणरूपो निष्पापस्तस्मै । शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै नमः । अस्यां कण्डिकायां यज्यूंषि पूर्वस्यां दशोक्तेः ॥ ४१ ॥

नम॒ऽपार्ऱ्याय । चावार्ऱ्याय च॒ नम॑ऽप्रतर॑णाय चोत्तर॑णाय च॒ नम॒स्तीर्थ्या॑य च॒ कूल्या॑य च॒ नम॒ऽशष्प्या॑य च॒ फेन्या॑य च॒ नम॑ऽसिक॒त्याय । ४२ ॥

पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यस्तस्मै । अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यस्तस्मै । पारावारे परार्वाची तीरे पात्रम् पथन्तरमिति कोपः । प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरण हेतुः प्रतरणस्तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणस्तस्मै । तीर्थे प्रयागादौ भवस्तीर्थ्यस्तस्मै । कूले तटे भवः कूल्यस्तस्मै । शष्पं बालतृणं गंगातीरोत्पन्नम् कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शष्प्यस्तस्मै । फेने डिण्डिरे भव फेन्यस्तस्मै ॥ ४२ ॥

नम॑ऽसिक॒त्याय । च॒ प्रवा॒ह्याय च॒ नम॑ऽकिंशि॒लाय॑ च क्षय॒णाय॑ च॒ नम॑ऽकप॒र्दिने॑ च पुल॒स्तये॑ च॒ नम॑ऽइरि॒ण्याय च प्रप॒थ्याय च॒ नमो॒ व्रज्या॑य । ४३ ॥

सिकतासु भवः सिकत्यस्तस्मै । प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यस्तस्मै

कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलस्तद्रूपाय नमः। क्षियन्ति निवसंत्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशस्तस्मै। कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै। पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः यस्य तत्वं छान्दसं रस्य लत्वं च। यद्वा पुर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै नमः। इरिणमूषरं त्रितृणदेशास्तत्र भव इरिण्यः तस्मै। प्रकृष्टः पन्थाः प्रपन्थो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यस्तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो॑ व्रज्या॑य । च॒ गोष्ठ्या॑य च॒ नम॒स्तल्प्या॑य च॒ गेह्या॑य च॒ नमो॑ हृदय्या॑य च निवेष्प्या॑य च॒ नम॒ङ्काट्या॑य च-गह्वरेष्ठाय च॒ नम॒ङ्शुष्क्या॑य । ४४ ॥

व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै गोष्ठाध्वनिबहा व्रजाः। गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै। तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै गेहे भवो गेह्यस्तस्मै हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै। निवेष्य आवर्तो नीहारजलं वा तत्र भवो निवेष्यस्तस्मै। कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यस्तस्मै। गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठस्तस्मै ॥ ४४ ॥

नम॒ङ्शुष्क्या॑य । च ह॒रि॒त्या॑य च॒ नमः॒पा॒ꣳस॒व्या॑य च॒ र॒ज॒स्या॑य च॒ नमो॑ लोप्प्या॑य चो॒ल॒प्प्या॑य च॒ नम॒ऽऊर्व्या॑य च॒ सूर्व्या॑य च॒ नमः॒प॒र्णा॑य । ४५ ॥

शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यस्तस्मै। हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यस्तस्मै। पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यस्तस्मै। ओगुणः। रजसि गुणे परागे

वा भवो रजस्यस्तस्मै । रजो रेणुपरागयोः स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च । लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यस्तस्मै । लोपः संहारो वा । उलपा बल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यस्तस्मै । उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः । उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः तस्मै दीर्घ आर्षः । ऊर्वो बडवानलो वा । शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः॑ पर्णाय॑ । च पर्णशदाय॑ च नमः॑ऽउद्गुरमाणाय चाभि॒घ्नते॑ च नमः॑ऽआखिद॒ते च॑ प्रखिद॒ते च॒ नमः॑ऽइषुकृद्भ्यो॑ धनु॒ष्कृद्भ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नमो॑ वः किरि॒केभ्यो॑ दे॒वाना॒ꣳ हृद॑ये॒भ्यो॒ नमो॑ विचिन्व॒त्केभ्यो॒ नमो॑ विक्षिण॒त्केभ्यो॒ नमः॑ऽआनिर्ह॒तेभ्य॑ः । ४६ ॥

तरूणां पत्ररूपाय नमः । शद्लृ शातने शदनं शदः शातनम् यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः । गुरी उद्यमे तुदादिम्यः शः उद्गुरते उद्यमकं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै । आ समन्तात्खिद्यते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै । प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै । इषून्बाणान्कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश योगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः॥ एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्राय सर्वात्मत्वमुक्तम् । अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां सम्बन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमः शब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि । आद्यं चतुर्दशाक्षरम् ॥

त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि ॥ नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानां हृदयानीति ॥ (९-१-१-२२) श्रुतेः । हृदयानिव हृदयानि यथाङ्गानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः किरिकेभ्यो वृष्ट्यादिद्वारा जगत्कुर्वन्ती । किरिकास्तेभ्यः एते हीदं सर्वं कुर्वन्तीति (९-१-१-२२) श्रुतेः ॥ विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽन्यादिभ्यो नमः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापामिति विक्षिणत्कास्तेभ्योऽन्यादिभ्यो नमः आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः । तेभ्यस्तत्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य इति ॥ ४६ ॥

द्रापेऽअन्धसस्पते दरिद्र नीलं लोहित ॥ आसाम्प्रजानामेषाम्पशूनाम्माभेर्म्मारोङ्मो चं नऽकिञ्चनामंमत । ४७ ॥

हे द्रापे द्रा कुत्सायां द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः सोमस्य पते पालक अन्धसस्पतऽइति सोमस्य पतऽइत्येतदिति [९-१-१-२४] श्रुतेः हे दरिद्र निष्परिग्रह अद्वितीयत्वादिति भावः । हे निलल्लोहित कण्ठेनीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादिनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा भेः भयं मा कुरु बहुलं छन्दसीति (पा. २-४-७३) शपो लुक् । मा रोक् रुजो भङ्गे प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः कर्माणि षष्ठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किं चन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् यद्वा रुग्णं मास्तु । अम् रोगे लुङि धातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय । तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मती ३ । यथा शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वम्पुष्टङ्ग्रामेऽ अस्मिन्ननातुरम् । ४८ ॥

वयमिमा अस्मदीया मतीःबुद्धिः रुद्राय शङ्कराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामो रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । इमहोर्भः । कीदृशाय तवसे महते बलवते वा । उभयत्र तवः शब्दः पठितः (निघ०२–९–३–३) कपर्दिने जटिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूरा यत्र स क्षयद्वीरस्तस्मै शूरयुतायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन्वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् स्यात् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

याते । रुद्र शिवा तनूः शिवाविश्वा हा भेषजी । शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृडजीवसे । ४९ ॥

या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान्जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगऽइति (पा. २–३–५) द्वितीया तस्या आकारः सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारिणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तिकौषधिः ॥ ४९ ॥

परिनो रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तुपरि त्वेषस्य दुर्म्मतिरघायोः ।

अर्वस्थिरा मघर्वद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृड ॥ ५० ॥

रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु परितो वर्जयतु अस्मान्मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमति द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य घचाद्यच् अघं पापं परस्येच्छति अघायुः सुप आत्मनः क्यजित्यत्र (पा. ३–१–८) परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् क्यचि चेतीत्वे (पा. ७–४–३३) प्राप्ते अश्वाघस्यादिति (पा. ७–४–३७) आकारः क्याच्छन्दसीति (पा. ३–२–१७०) उप्रत्ययः मेहति सिंचतीति मिढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु । किमर्थं मघवद्भ्यः मघमिति धननाम मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थं यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किं च तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय कर्मणि चतुर्थी ॥ ५० ॥

मीढुष्टम् शिवतम । शिवो नः सुमना भव । परमे वृक्षऽआयुधन्निधाय कृत्तिं वसान ऽआचर पिनाकम्बिभ्रदागहि ॥ ५१ ॥

अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्त्तः । नोऽस्मान्प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किं च परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नपि

पिनाकं धनुर्बिभ्रद् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीनम् धनुर्मात्रम् शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकिरिद्र विलोहित । नमस्तेऽअस्तु भगवः । यास्ते सहस्रꣳ हेतयोऽन्यमस्मन्निर्वपन्तु ताः । ५२ ॥

विविधं किरं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र हे विलोहित विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात्स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप भगवः भगवन् ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

सहस्राणि सहस्रशो बाह्वोस्तव हेतयः । तासामीशानो भगवःपराचीना मुखाकृधि । ५३ ॥

हे भगवः भगवन् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना असमत्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु करोतेः शपि लुप्ते श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति [पा. ६-४-१०२] हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् ईशानः ईष्टऽइतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति (पा. ५-४-४३) शस्प्रत्ययः धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

असंख्याता सहस्राणि । ये रुद्राऽअधिभूम्याम् । तेषाꣳ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५४ ॥

भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयोजनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः अपज्यानि कृत्वास्मत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अस्मिन्न्महत्त्यर्णवेन्तरिक्षे भवाऽअधि । तेषाᳩ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५५ ॥

अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत् । कीदृशेऽन्तरिक्षे महति विशाले अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात् । अर्णसो लोपश्चेति [पा. ९–२–१०९–२] वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ९९ ॥

नीलग्ग्रीवाः शितिकण्ठा दिवᳩ रुद्राऽउपश्रिताः तेषाᳩ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५६ ॥

द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत् । कीदृशाः नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते । शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते । विपर्यासात्कियान्कण्ठभागः कृष्णः कियाञ्श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्ग्रीवाःशितिकण्ठाः । शर्वाऽअधःक्षमाचराः तेषाᳩ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५७ ॥

पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते । अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमा-

यां भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः-तेषा-
मित्युक्तम् नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु । शुष्पिञ्जरानीलग्रीवा विलोहिताऽ । तेषाᳬ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५८ ॥

ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः । कीदृशाः शष्पिञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः । निलग्रीवा नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः । तथा के चन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम् विगतलोहिता-दिधातवः तेजोमयशरीराइत्यर्थः । तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखा सं॑ कपर्दिनेऽ । तेषाᳬ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ५९ ॥

ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत् । कीदृशाः भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकरा भूतास्तेषां पालकाः तत्र केचिद्विशिखासः विगता शिखा येषां ते शिखाशब्दः केशोपलक्षकः मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथाम्पथिरक्षयऽऐलबृदाऽआयुर्युधं॑ । तेषाᳬ सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६० ॥

ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वऽर्थोऽनुषङ्गः । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गा-

स्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः तऽएव परोऽक्षवृत्त्या ऐलबृदा उच्यन्ते अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि । प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६१ ॥

ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गाः विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येन्नेषु । विविद्ध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६२ ॥

ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान्विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतो क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान्विविध्यन्ति अन्नोदक भोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

यऽएतावन्तश्च भूयाᳪंसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषाᳪं सहस्रयोजनेवधन्वानितन्मसि । ६३ ॥

ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्रा दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्म इति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवः । तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः । ६४ ॥

त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते । दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्त्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः बाणाः आयुधस्थानीया वृष्टिः अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति । दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्धा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु दश प्राञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोतीति (९–१।१–३९) श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु ते रुद्रा नोऽस्मान्मृडयन्तु सुखयन्तु । किं च ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः वयं च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च पुनर्यो नरो नोऽस्मान्द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यं च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वातऽइषवः । तेभ्यो

दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । ते-भ्यो नमोऽअस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दध्मः ॥ ६५ ॥

ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । येषां रुद्राणाम् वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातनाम्ने विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमोऽस्तु । रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्नमिषवः । तेभ्यो-दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वाः । ते-भ्यो नमोअस्तु ते नो वन्तु ते नो मृडयन्तु ते यन्द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषाञ्जम्भे दध्मः । ६६ ॥ इति रुद्रे पञ्चमो-ध्यायः ॥

ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान्घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् । एते प्रत्यवरोहमन्त्राः अथ प्रत्यवरोहाञ्जुहोतीति (९-१-१ ३२) व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

'अथ रुद्रे षष्ठोऽध्यायः'

ॐ व॒यꣳ सो॑म व्र॒ते तव॒ मन॑स्त॒नूषु॒ बिभ्र॑तः । प्र॒जाव॑न्तꣳ सचेमहि ॥ १ ॥

अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु मवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात्प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसम्पन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा षच् सम्बन्धे सर्वदा त्वत्सम्बद्धा भवेम ॥ १ ॥

ए॒ष ते॑ रुद्र भा॒गः स॒ह स्वस्राम्बि॑कया॒ तं जु॑षस्व॒ स्वाहै॒ष ते॑ रुद्र भा॒गऽआ॒खुस्ते॑ प॒शुः ॥ २ ॥

हे रुद्र एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून्न मारयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अव॑ रु॒द्रम॑दीम॒ह्यव॑ दे॒वं त्र्य॑म्बकम् । यथा॑ नो॒ वस्य॑स॒स्कर॒द्यथा॑ नः॒ श्रेय॑स॒स्कर॒द्यथा॑ नो व्यवसा॒यया॑त् ॥ ३ ॥

रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवमत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोऽयं देव इति मनसावमत्यादीमहीत्यनुवर्तते यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचोलोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आद-

यामो। मोजयामः। अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति। यथा येन प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान्वसनशीलानसौ कुर्यात्। यथा च नोऽस्मान्श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान्कुर्यात्। यथा चास्मान्व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान्कुर्यात्। तथैनं जपाम इत्यर्थः। आशीरियम् ॥ अदीमहि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाल्लिङि णिचो लोपः (पा. ६-४-११७)। वस्यसः वसतीति वस्तातृन् अतिशयेन वस्ता वसीयान्। तुश्छन्दसीति (पा. ५-३-५९) ईयसुनि कृते तुरिष्ठेमेयःस्विति (पा. ६-४-१५४) तृनो लोपः। वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः। करत् छंदसि लुङ्लङ्लिट इति (पा. ३-४-६०) लङ् विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः (पा. ६-४-७५) व्यवसाययात् लेटि आडागमे इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा. ३-४-९७) इलोपेरूपं विपूर्वस्यण्यन्तस्य स्यतेः ॥ ३ ॥

भेषजमसि। भेषजङ्गवेश्वाय पुरुषाय भेषजम्। सुखम्मेषाय मेष्यै। ४ ॥

हे रुद्र त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि। अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भेषजं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि। मेषाय मेष्यै च सुखं देहि। सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम्। अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

त्र्यम्बकं यजामहे। सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्। त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिम्पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीयमा मुतः। ५ ॥

सुगन्धि दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यंबकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः। ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुक्षीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम्। अमृतान्मा मुक्षीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतान्मा मुक्षीय मुक्तो मा भूयासम्। एकवचनं बह्वर्थे। मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः। अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः। मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः। उर्वारुकमिव बन्धनादिति यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वम्। सत् बन्धनात्स्वस्य वृन्तात्प्रमुच्यते तद्वत्॥ का. (५–१०–१७) कुमार्यश्चोत्तरेणेति यजमानसम्बन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति त्र्यम्बकं यजामहे कीदृशं पतिवेदनम् पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं विद्लृ लाभे अन्यत्पूर्ववत् इतो मुक्षीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुक्षीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुक्षीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम् जनकस्य गोत्रं गृहंच परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादात्सामीप्यार्थः सा यदित इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति २।६।२।१४ श्रुतेरितोऽमुतः शब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ ॥५॥

एतत्ते॑। रुद्रा॒वसन्तेन॒ पुरो मू॒र्जव॒तोऽती॑हि। अव॑ततधन्वा॒ पिना॑कावसः॒ कृत्ति॑वासा॒ऽअहि॑ᳪसन्नः॒ शि॒वोऽती॑हि। ६॥

मूजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम्। अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते। हे रुद्र एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यम् तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवर्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ। कीदृशस्त्वम् अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः। अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित ऊर्ध्वं

धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तं तथा- पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिना- कावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो नबिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र त्वम् कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन्हिंसामकुर्वन्शिवोऽस्मदीयपूजया सन्तुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६ ॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुष- न्तन्नोऽअस्तु त्र्यायुषम् । ७ ॥

जमदग्नेः मुनेर्यत्त्र्यायुषम् त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्य तन्नामकस्य प्रजापतेः सम्बन्धि यत्त्र्या- युषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽअस्तु मा मा- हिᳬ सीः । निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय राय- स्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्य्याय । ८ ॥

हे क्षुर त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मां मा हिंसीः । का. (५–२–१७) निवर्तया- मीति वपतीति । यजमानदेवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः । हे यजमान

त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि किमर्थमायुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्टै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ८ ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ १ ॥

इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवा यूयं न विदाथ न जानीथ लेटोऽडाटाविति (पा. ३–४–९४ ॥ आडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति । चेत् न न ह्यहम्प्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्वम् किं तु युष्माकमहम्प्रत्ययगम्यानाम् । जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहम्प्रत्ययादतिरिक्तं सर्ववेदान्तम् । वेद्यमीश्वरतत्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् । भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेन नावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् कान्नाश्मादिवद्रोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वजीवाः प्रावृताः । न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः जल्पनं जल्पिस्तयादेवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किं च असुतृपः असुषु असून्वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान्भृत्वा तावतैव तृप्यन्ति न तु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते ।

न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किं तु उक्थशासः परलोकभोगांस्सम्पाद-यितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः शसेः क्विप्-निदितामिति (पा. ६—४—२४) नलोपः संहितायां दीर्घः ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वोऽअभवद्द्वितीयः ॥ तृतीयः पिता जनितौ षधीनामपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा । १० ॥

ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगद्भेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वः अथाऽएवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्टे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायदित्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् स पर्जन्य उत्पन्नः सप्तपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं पुरुत्रा पुरून्बहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः बहुप्रकारं वा ॥ वैश्वकर्मणहोमः ॥ १० ॥

ॐ उग्रश्च । भीमश्च ध्वान्तश्चधुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपःस्वाहा । ११ ॥

यऽएते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः धुन-

यति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रूनमिभवति ससह्वान् सहतेः क्वसुश्चेति । (पा. ३-२-१०७) क्वसुप्रत्ययः संहितायामभ्यासदीर्घश्छान्दसः । अभियुनक्ति अरमत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा अन्येभ्योऽपि दृश्यन्तऽइति (पा. ३-२-७५) युजेः क्वनिप्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः इगुपधेति (पा. ३-१-१३५) कप्रत्ययः ॥ ११ ॥

अग्निꣳहृदयेना शनिꣳहृदयाग्ग्रेण पशुपतिङ्कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना । शर्वम्मतस्नाभ्यामीशानम्मन्युना महादेवमन्तःपर्शव्येनोग्ग्रन्देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुःशिङ्गीनि कोश्याभ्याम् । १२ ॥

हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि यक्ना यकृता कालखण्डेन भवं देवं प्रीणामि पद्दन्न इत्यादिना [६-१-६३] यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसम्बन्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसम्बन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि पर्शवः पार्श्वास्थीनि । वनिष्ठुः । स्थूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः तत्परा हनुरित्यमरः (२-६-९०) तत्परा कपोलाधोभागस्या हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः वसिष्ठहन्वा कोश्याभ्यां कोशौ हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि देवतानि प्रीणामि ॥ १२ ॥

उग्रं ल्लोहितेन मित्रꣳ सौव्रत्येन रुद्रन्दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन

मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यꣳरुद्रस्यान्तर्ऽपार्श्व्यम्महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुःपशुपतेऽपुरीतत् ॥ १३ ॥

लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वम् ॥ तेन मित्रं देवं प्रीणामि दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्प्रीणामि । प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि ॥ भवस्य कण्ठ्यम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु विभक्तिव्यत्ययो वा कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तः पार्श्व्यं तद्रुद्रस्यास्तु । यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु । वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु । पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ १३ ॥

लोमभ्य्ऽस्वाहा । लोमभ्य्ऽस्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्य्ऽस्वाहा मेदोभ्य्ऽस्वाहा । माꣳसेभ्य्ऽ स्वाहा माꣳसेभ्य्ऽस्वाहा स्नावभ्य्ऽस्वाहा स्नावभ्य्ऽस्वाहा स्थभ्य्ऽस्वाहा स्थभ्य्ऽस्वाहा मज्जभ्य्ऽस्वाहा मज्जभ्य्ऽस्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा । १४ ॥

लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् । लोमादीन्यङ्गानि । लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमित्यर्थः २ त्वचे ४ लोहिताय ६

मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८ मांसेभ्यः १० स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसाः ११ अस्थभ्यः छन्दस्यपि दृश्यते (पा. ७–१–७६) इत्यस्थिश-ब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङ्गादेशः । १४ मज्जभ्यः मज्जा षष्ठो धातुः १६ रेतसे रेतो वीर्यम् १७ पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १४ ॥

आयासाय स्वाहा । प्रायासाय स्वाहा सं याासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा ॥ शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा । १५ ॥

आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९ प्रायासाय २० संयासाय २१ वियासाय २२ उद्यासाय २३ शुचे २४ शोचते २५ शोचमानाय २६ शोकाय २७ ॥ १५ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्यै स्वाहा । भेषजाय स्वाहा । १६ ॥

तपसे २८ तप्यते २९ तप्यमानाय ३० तप्ताय ३१ घर्माय ३२ निष्कृत्यै ३३ प्रायश्चित्यै ३४ भेषजाय ३५ ॥ १६ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳪस्वाहा । १७ ॥ इति रुद्रे षष्ठोऽध्यायः ॥

यमाय ३६ अन्तकाय ३७ मृत्यवे ३८ ब्रह्मणे ३९ ब्रह्महत्यायै ४० विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१ एतेभ्यो देभ्यः सुहुतमस्तु ॥ एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ॥ ४२ ॥ एतावता कर्म-काण्डं समाप्तम् ॥ १७ ॥इति रुद्रे पष्ठोध्यायः

' अथ रुद्रे सप्तमोध्यायः '

ॐ वाजश्च । मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १ ॥

अथ अनुषामर्थाः वाजोऽन्नम् चशब्दा समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् ध्यै चिन्तायां छान्दसं सम्प्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरःसाधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः स्वः स्वर्गः । एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मे पदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च । मे पानश्च मे व्यानश्च मे सुश्च मे चित्तश्चमऽ-आधीतञ्च मे वाक्मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रञ्च मे दक्षश्च मे बलञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २ ॥

प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान्वायुः । चित्तम् मानसः संकल्पः । आधीतम् बाह्यविषयज्ञानम् वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च । मे सहश्च मऽआत्मा च मे तनूश्च मे शर्म्म च मे वर्म्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूᳪषि च मे शरीराणि च मऽआयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ३ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शारीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनूः रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परूंषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । इते यज्ञेन सम्पद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यञ्च । मऽआधिपत्यञ्च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धञ्च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ४ ॥

ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको बाह्यः कोपः । न मीयतऽइत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् अम्भः

शीतमधुरम् जलम् जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् महतो भावो महिमा महत्त्वं सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । द्राघस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यञ्च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनञ्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातञ्च मे जनिष्यमाणञ्च मे सूक्तञ्च मे सुकृतञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ५ ॥

सत्यं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धापरलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनंकनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षद्यूतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् एते कल्पन्ताम ॥ ५ ॥

ऋतञ्च मे मृतञ्च मे यक्ष्मञ्च मे नामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वञ्च मे नमित्रञ्च मे भयञ्च मे सुखञ्च मे शयनञ्च मे सूषाश्च मे सुदिनञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ।६॥

ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् भया-

भावोऽभयं प्रीतिराहित्यम् सुखमानन्दः शयनं संस्कृता शय्या । सूषाः शोभन उषाः स्नानसंध्यादियुक्तः प्रातःकालः सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च । मे धर्त्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वञ्च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रञ्च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरञ्च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ७ ॥

यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्त्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् महः पूजा । संविद्वेदशास्त्रादिज्ञानम् ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादि कृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ७ ॥

शञ्च मे मयश्च मे प्रियञ्च मे नुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणञ्च मे भद्रञ्च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ८ ॥

शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यतऽइत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणंधनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु अतिशयेनवस्तु वसीयः तुरिष्ठेमेयःस्विति [पा. ६–४–१५४] तृचो लोपः निवासयोग्यो वसुमान्गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् । मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतञ्च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं-ञ्चम्ऽऔद्भिद्यञ्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ९ ॥

ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तन्नत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः अदेः क्तिनि घस्लादेशः घसिमसोर्हलीति [पा. ६-४-१००] घस उपधालोपे कृते कलो कलीति (पा. ८-२-२६) सलोपे कृते कषस्तथोर्धोऽधः (पा. ८-२-४०) जश्त्वं भिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च । मे रायश्च मे पुष्टञ्च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णञ्च मे पूर्णतरञ्च मे कुयवञ्च मे क्षितञ्च मेऽन्नञ्च मे क्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १० ॥

रयिः सुवर्णम् रायो मुक्तादिमणयः पुष्टं धनपोषः पुष्टिः शरीरपोषकः विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि अन्नमोदनादि क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तञ्च । मे वेद्यञ्च मे भूतञ्च मे भविष्यच्च मे सुगञ्च

मे सुपथ्यञ्च मऽऋद्धञ्च मऽऋद्धिश्चमे क्लृप्तञ्च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । ११ ॥

विद्लृ लाभे पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि भविष्यत् सम्पत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत्सुगम् सुदुरोरधिकरणे इति (पा. ३-२-४८ वा. ३) गमेर्डः सुखगम्यो देशः सुपथ्यं शोभनं हितम् ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः क्लृप्तं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ॥ ११ ॥

व्रीहयश्च । मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मे णवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १२ ॥

व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्काश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः अणवश्चीनकाः श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवत्वेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च । मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यञ्च मे यश्च मे श्यामञ्च मे लोहञ्च मे सीसञ्च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १३ ॥

अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् मृदस्तिकन् । गिरयः क्षुद्र-

पर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः। सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा द्रविणाकुप्ययोश्चेत्यभिधानात् । अयो लोहम् श्याम ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । लोहं कालायसे सर्वतैजसे ओङ्गकेऽपि चेत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च । मऽआपश्च मे वीरुधश्च मऽओषधयश्चमे कृष्टपच्याश्च मे कृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशवऽआरण्याश्च मे वित्तञ्च मे वित्तिश्च मे भूतञ्च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १४ ॥

अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्तऽइति कृष्टपच्याः राजसूयसूर्येत्यादिना (पा. ३-१-११४) क्यबन्तो निपातः भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मभिर्निष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पाद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्याः ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ॥ १४ ॥

वसु । च मे वसतिश्च मे कर्म्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च मऽएमश्च मऽइत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । १५॥

यश्च धनं गवादिकम्। वसतिर्वासस्थानं गृहम्। कर्माग्निहोत्रादि। शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् अर्थोऽभिलषितः पदार्थः। एमः ईयतऽइत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः। इत्या भावे क्यप् अयनमिष्टप्राप्त्युपायः गतिरिष्टप्राप्तिः। एते कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अग्निश्च मऽइन्द्रश्च मे सोमश्च मऽइन्द्रश्च मे सविता च मऽइन्द्रश्च मे सरस्वती च मऽइन्द्रश्च मे पूषा च मऽइन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। १६ ॥

अथार्धेन्द्राणि जुहोति (९-३-१-९) अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्धस्य नानादेवत्यत्वात्। अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते। यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये। एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च मऽइन्द्रश्च मे वरुणश्च मऽइन्द्रश्च मे धाता च मऽइन्द्रश्च मे त्वष्टा च मऽइन्द्रश्च मे मरुतश्च मऽइन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवाऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। १७ ॥

मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः। प्रत्येकमिन्द्रः। एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च मऽइन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षञ्च मऽइन्द्रश्च मे द्यौश्च मऽइन्द्रश्च मे समाश्च मऽइन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च मऽइन्द्रश्च मे दिशश्च मऽइन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्। १८ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षदिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अꣳशुश्च॑ मे रश्मिश्च॒ मेऽदा॑भ्यश्च मे॒ऽधि॑पतिश्च मऽउपाꣳशुश्च॑ मेऽन्तर्यामश्च॑ मऽऐन्द्रवाय॒वश्च॑ मे मैत्रावरु॒णश्च॑ मऽआश्विनश्च॑ मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शु॒क्रश्च॑ मे म॒न्थी च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

अथ ग्रहान्जुहोति (९–३–२–१०) कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः रश्मीनां तद्ग्रहणे साधनत्वात् अह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु इति [८–१८] मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् ज्येष्ठो वाऽएष ग्रहाणामिति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आ॒ग्र॒य॒णश्च॑ मे वैश्वदे॒वश्च॑ मे ध्रु॒वश्च॑ मे वैश्वान॒रश्च॑ मऽऐन्द्रा॒ग्नश्च॑ मे म॒हावै॑श्वदेवश्च मे मरुत्व॒तीया॑श्च मे॒ निष्के॑वल्यश्च मे सावि॒त्रश्च॑ मे सारस्व॒तश्च॑ मे पात्नीव॒तश्च॑ मे हारियोज॒नश्च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो

महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहःसारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ १९ ॥

स्रुचश्च । मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मे धिषवणे च मे पूतभृच्च मऽआधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मे वभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २१ ॥

स्रुचो जुह्वादयः । चमसानि ग्रहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधिषवणे काष्ठफलके । पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ । स्वगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात् प्रसिद्धवन्यत् एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अग्निश्च । मे घर्म्मश्च मेऽर्कश्च मे सूर्य्यश्च मे प्राणश्च मेऽश्वमेधश्च मे पृथिवी च मे दितिश्च मे दितिश्च मे द्यौश्च मेऽङ्गुलयः शक्वर्य्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २२ ॥

कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः अथैतान्यज्ञक्रतूञ्जुहोत्यग्निश्च मऽइति [९-३-३-९] श्रुतेः । अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा । घर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमिति विहितो यागोऽर्कः सौर्यं चरुमिति विहितः सूर्यः । प्राणो गवामयनम् । अश्वमेधः प्रसिद्धः । पृथिव्यदिति-दितिदिवो देवताविशेषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः । शक्वर्यः शक्तयः । दिशः प्राच्याद्याः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्रतञ्च । मऽऋतवश्च मे तपश्च मे संवत्सरश्च मे होरात्रेऽ-

ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २३ ॥

व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कृच्छ्रं चान्द्रायणादि । संवत्सरः प्रभवादिः । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे । ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषो अचतुरेति (पा. ५-४-७७) निपातः । बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी । एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका च । मे तिस्रश्च मे तिस्रश्च मे पञ्च च मे पञ्च च मे सप्त च मे सप्त च मे नव च मे नव च मऽएकादश च मऽएकादश च मे त्रयोदश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे पञ्चदश च मे सप्तदश च मे सप्तदश च मे नवदश च मे नवदश च मऽएकविꣳशतिश्च मऽएकविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे त्रयोविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे पञ्चविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे सप्तविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च मे नवविꣳशतिश्च मऽएकत्रिꣳशच्च मऽएकत्रिꣳशच्च मे त्रयस्त्रिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २४ ॥

अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः अथायुज स्तोमाञ्जुहोतीति (९-३-२-२) श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहाय परित्यक्तसमसङ्ख्याकेनात्तविषमसङ्ख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमाञ्जुहुयादित्यर्थः । आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः । अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः तथा श्रुतिः (९-३-३-२) एतद्वै देवाः सर्वान्कामा-

नामुयुग्मि स्तोमैः स्वर्गं लोकमायँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानामुयुग्मि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ॥ २४ ॥

चतस्रश्च । मे ऽष्टौ च मे ऽष्टौ च मे द्वादश च मे द्वादश च मे षोडश च मे षोडश च मे विꣳशतिश्च मे विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मे चतुर्विꣳशतिश्च मे ऽष्टाविꣳशतिश्च मे ऽष्टाविꣳशतिश्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे द्वात्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे षट्त्रिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मे ऽष्टाचत्वारिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २५ ॥

एककण्डिकया युग्मस्तोमाञ्जुहोति अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च मऽइति (९–२–२–४) प्रथमं चतस्र इत्येतां सङ्ख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ताञ्जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः एतद्वै छन्दाꣳस्यब्रुवन्यातयामा वाऽअयुज स्तोमा युग्मभिꣳ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैतद्यजमानो युग्मभि स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीति (श. ९–१–१–१) श्रुतेः । पूर्वं-पूर्वमुत्तरेण सम्बध्नाति वृक्षारोहणवत् तथा च श्रुतिः [९–१–२–६] पूर्वं-पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालम्भꣳ रोहेत्तादृक्तदिति अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एवं यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्र्यविश्च । मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे

तुर्य॑वाट् मे तुर्यौही च मे यज्ञेन॑ कल्पन्ताम् । २६ ॥

कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथा च श्रुतिः [९-१-२-७] अथ वयाꣳसि जुहोति त्र्यविश्च मऽइति पशवो वै वयाꣳसि पशुभिरेवै-नमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चतीति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयोयस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी । द्विसंवत्सरो वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा । तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पष्ठवाट् । मे पष्ठौही च मऽउक्षा च मे वशा च मऽ-ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वाँश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् । २७ ॥

पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी गौः पष्ठौही । उक्षा सेचनसमर्थो वृषः । वशा वन्ध्या गौः अतियुवा वृष ऋषभः वेहद्गर्भ-घातिनी गौः अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः वहेः क्विपि सम्प्रसारणमनसो डकारः चतुरनडुहोरामुदात्त इति (पा. ७-१-९८) अमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्व-व्यापारसमर्था भवन्तु यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां महामुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

वाजा॑य॒ स्वाहा॑ । प्रसवाय॒ स्वाहा॑ पिजाय॒ स्वाहा॒ क्रत॑वे स्वाहा॒ वसवे॒ स्वाहा॑ हर्य्पत॑ये॒ स्वाहाह्ने॒ मुग्धाय॒ स्वाहा॑

मुग्धार्य वै न॑ः शिनाय॒ स्वाहा॑ विन॒ङ्गि शिनं॑ऽआन्त्याय॒नाय॒ स्वाहान्त्याय भौव॒नाय॒ स्वाहा॒ भुव॑नस्य॒ पत॑ये॒ स्वाहाधि॑प-तये॒ स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ । इ॒यन्ते॒ राण्मि॒त्राय॑ य॒न्तासि॒ यम॑नऽऊ॒र्जे त्वा॒ वृष्ट्यै॑ त्वा प्र॒जाना॒न्त्वाधि॑पत्याय ।२८ ॥

अथ नामग्राहहोमः तथा च श्रुतिः (९-३-३-८) अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्नुथैतमेव मत्यक्ष-मप्रीणँस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्नुथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणातीति । वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि, तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः अन्नमाधुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः । प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः । अपिजाय अप्सु जायतऽइत्यपिजः सप्तम्या अलुक् जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्येष्ठः । क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात्क्रतुरषाढः । वसवे वासपति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः । अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय-तापकरत्वाद्भाद्रपदस्याहर्पतित्वम् । मुग्धायाह्ने तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः । अमुग्धाय वैनशिनाय विनश्यतीति विनंशी मस्जिनशोर्झलीति (पा. ७-१-६०) बाहुलकाद-कत्यपि नशेर्नुमागमः विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण् अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्त्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोह-निवर्तकाय कार्त्तिकाय । अविनंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय अन्ते सर्वेषां नाशे भवयन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टायात एवाविनंशिने विष्णु-रूपाय मार्गशीर्षाय मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति स्मृतेः [भगवद्गीता. १०-३५] । आन्त्याय भौवनाय भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे

मव आन्त्यस्तस्मै लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवस्वप्जाठराग्निदीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य । भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य । अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् । प्रजापतये एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय । स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र ॥ हे अग्ने इयं ते तव राट् इदं राज्यं यत्र-यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम् । किं च हे अग्ने त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति । कीदृशस्त्वं यमनो यमयनीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन् । अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति शेषः । तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः । ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वाप्त्यै त्वामभिषिञ्चामि वसोर्धारया । तथा च श्रुतिः [९-३-३-१०-११] प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वाऽऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत्प्रीणातियद्देवाहेयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासीति ॥ २८ ॥

आयुर्य्यज्ञेन कल्पताम्प्राणो यज्ञेन कल्पताञ्चक्षुर्य्यज्ञेन कल्पताᳬं श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां वाग्यज्ञेन कल्पताम्मनो यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पताम्ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताञ्ज्योतिर्य्यज्ञेन कल्पताᳬं स्वर्य्यज्ञेन कल्पताम्पृष्ठं य्यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । स्तोमश्च यजुश्च ऽऋक्च साम च बृहच्च रथन्तरञ्च । स्वर्देवाऽअगन्मामृताऽ-

' अथ रुद्रे अष्टमोऽध्यायः '

ॐ ऋचं वाचम्प्रपद्ये मनो यजुम्प्रपद्ये साम॑प्राणम्प्रप॑द्ये चक्षुः श्रोत्रम्प्रप॑द्ये । वागोजः॒ सहौजो मयि॑प्राणापानौ ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा दध्यङ्ह वाऽआथर्वण एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञं विदां चकारेति (१४–१–१–२०) श्रुतेः । उग्रश्चेत्याग्निको मन्त्राः (३९–७–१७–८६) अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३२–८–१३) तद्वयं वर्जयित्वा ॥ अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्रूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि । शरणं व्रजामि । यजुःस्वरूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये । वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम् सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः ॥ तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं बलं शारीरम् पुनरोजोग्रहणाच्छरीरं च बलम् प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते । अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यन्मे॑ । छिद्रञ्चक्षु॑षो हृद॑यस्य मन॑सो वाति॑ तृण्णम्बृह॒स्पति॑र्मे तद्द॑धातु । शन्नो॑ भवतु भुव॑नस्य यस्पति॑ः । २ ॥

मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातम् प्रवर्ग्याचरणेन । हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम् । मनसो वा यत् अतितृणमतिहिंसितम् । प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृणं च दधातु संदधातु छिद्रं

निवर्तयतु । भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु । बृहस्पतिना ह्रिन्द्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवःस्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥ धियो यो नः प्रचोदयात् । ३ ॥

भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजूंषि । तदिति पष्ठ्यर्थे तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाधिविशिष्टस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गो सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः । छान्दसं संप्रसारणम् । यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम् । भर्गो वीर्यं वा । वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्ग इति श्रुतेः (५–४–५–१) । तस्य कस्य । यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय ॥ यद्वा वाक्यभेदेन योजना । सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः । यश्च नो बुध्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः स च सवितैव । लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि यो यत् भर्गो नो बुध्धीः प्रेरयति ॥ ३ ॥

कयान । श्चित्रऽआभुव दूती सदा वृधऽसखा ॥ कयाशचिष्ठ या वृता । ४ ॥

तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः वामदेव्यमात्मविति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वऽर्चः

इन्द्रपदमनुषज्जनीयम । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन ॥ नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा । वृधा वर्तते इति वृत् तया वृता वर्तमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागक्रिययाऽस्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्ठन्प्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धते इति सदावृधः इगुपधेति (पा. ३-१-१३५) कप्रत्ययः सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति (पा. ७-१-३९) पूर्वसवर्णः । आभुवत् इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा. ३-४-९७) तिप इलोपेः शपश्छान्दसे लुक्ये धातोरुवङादेशः [पा. ६-४-७७] ॥४॥

कस्त्वा । सत्यो मदानाम्मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । दृढा-चिदारुजे वसु । ५ ॥

हे इन्द्र अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् माद्यति मत्तं करोति मदी हर्षे लेटोऽडाटाविति (पा. ३-४-९४) अडागमः सिब्बहुलं लेटीति (पा. ३-१-३४) सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः मंहि कान्तौ चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः यद्वा महि वृद्धौ भ्वादिः मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढा चित् दृढान्यपि वसु वसूनि घनानि कनकादीनि त्वमारुजे रुजो भङ्गे पुरुषपदव्यत्ययः आरुजसि चूर्णयसि दातुं मनसि मद्भक्तमद्भक्ता ददासीत्यर्थः ॥५॥

अभीषुणऽ । सखीनामविता जरितॄणाम् ॥ शतम्भवास्यू-तिभिः । ६ ॥

हे इन्द्र त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भवासि भवसि आडागमः शतशब्दो बहुवाची बहुरूपो भवसि पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः कीदृशस्त्वम् सखीनां मित्राणां जरितॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायाममीस्वस्य दीर्घः । सुञ इति [पा. ८–३–१०७] सुशब्दस्य षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुषुभ्य इति (पा. ८–४–२७) सुशब्दात्परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ६ ॥

कया त्वन्न ऊत्याभिप्रमन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आभर । ७ ॥

हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र वासवो वृत्रहा वृषेत्यभिधानम् । (अमर. १–१–४२) कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि मदिस्तु स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि धनं दातुमिति शेषः तद्द्वयेन तया वयं कुर्म इति भावः । आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शन्नोऽअस्तु द्विपदे शञ्चतुष्पदे । ८ ॥

विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः इदि परमैश्वर्ये इन्द्रतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे विभक्तिव्यत्ययः द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु चतुष्पदे चतुःपदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शन्नो मित्रꣳशं वरुणꣳशन्नो भवत्वर्य्यमा । शन्नऽइन्द्रो बृहस्पतिर्ऽशन्नो विष्णुरुरुक्रमः । ९ ॥

मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात् मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः ॥ वरुणः शं सुखरूपो भवतु वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु । इयर्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु । बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासोयस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शन्नो वातः॑ पवताꣳशन्नस्तपतु सूर्य्यः॑ । शन्नꣳकनिक्रदद्देवऽ पर्ज्जन्योऽअभिवर्षतु । १० ॥

वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारी अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम् पव गतौ लोट् । सुवति जनान्स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः परोऽम्भः पुरो जन्यतेऽनेन वा पर्जन्यौ रसदब्देन्द्राविति अभिधानम् (अमर. ३-३-१९१) पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु कीदृशः कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना (पा. ७-४-६५) यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अहा॑नि शम्भ॑वन्तु नꣳशꣳरात्रीꣳ प्रतिधीयताम् । शन्नऽ इन्द्राग्नी भ॑वतामवो॑भिꣳशन्नऽइन्द्रा वरु॑णा रातहव्या ।

शमिन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शमिन्द्रा पूषणा वाजसातौ शमिन्द्रा सोमा सुविताय शं

…शमिन्द्रा पूषणा वाजसातौ शमिन्द्रा सोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिपीयतां प्रतिदधातु महावीर इति शेषः कर्तरि यक् छान्दसः ॥ शं न इन्द्राग्नी । त्रिष्टुप् इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् रोगं भयं च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । देवताद्वन्द्वे चेति (पा. ६–३–२६) सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥११॥

शन्नो देवीरभिष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः ॥ १२ ॥

देवीः देव्यो दीप्यमाना आपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्र्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म्म सप्रथाः ॥ १३ ॥

हे पृथिवि त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किम्भूता त्वम् अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कन्तरं स्याद्गतिकर्मण इति (निरु. ९–३२) यास्कः तद्रहणं चौरदायावादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी सासुप्रतिष्ठाना करणाधिकरणयोश्चेति (पा. ३–३–११७) ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किं च नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि ॥ अतः परं यजुः तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे सम्बन्धिमरणनिमित्त स्नाने जलापनोदने तथा हि (पारस्कर. ३–१०) सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदघमिति । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ १३ ॥

आपो॑ हि । ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ऽऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे र॑णा॑य॒ चक्ष॑से । १५ ॥

हे आपो या यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयो भुवः यस्मात्कारणान्मयोभुवः स्थेति या स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत तप्तनप्तनथनाश्चेति [पा. ७–१–४५] लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशो दधातनेति रूपम् यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेतिभावः । किं च महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माक कुरुत अस्मान्ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेति भावः ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्यृचो भावः । महपूजायां महते पूज्यतऽइति मह् क्विप्प्रत्ययः तस्मै

महे। रण शब्दे रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्प्रत्ययः तस्मै चक्षसे। यस्मिन् ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिति छान्दोग्यश्रुते ॥ १४ ॥

यो॒व॑: शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह न॑: । उ॒श॒तीरि॑व मा॒तर॑: ॥ १५ ॥

हे आपो वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थिताश्चोस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत तं रसं प्रापयतेति भावः कर्मणि षष्ठी। तत्र दृष्टान्तः उशतीर्मातर--इव उशन्ति ता उशत्यः वा छन्दसीति (पा. ६-१-१०६) दीर्घः वश कान्तौ इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तादुगितश्चेति (पा. ४-१-६) ङीप् उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ १९ ॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ १६ ॥

हे अपो वो युष्मत्सम्बन्धिनस्तस्यपर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम पर्याप्तिर्नो रसविषये वैतृप्त्यं सदातृप्तिर्वा तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे। यस्य क्षयाय जिन्वथ क्षयो निवासाऽऽद्युदात्तत्वात् (पा.६-१-२०१) क्षयशब्देन निवासः क्षयायेति चतुर्थी शष्ठ्यर्थे यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिवन्थ तर्पयथ जिन्वतिः प्रीतिकर्मा यद्वाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः। किं च हे आपः नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन

जनयथ उत्पादयत आशिषि लेट् तद्रसमोकृतस्मान्कुरुतेत्याजानदेवस्वमा-शास्यते इति भावः अन्येषामपि दृश्यतऽइति (पा. ६–३–१३७) संहितायां दीर्घः ॥ यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः यस्य क्षयाय क्षयेन निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः किं च हे आपो यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान्कुरुथ गच्छतेर्लुङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् अडभाव आर्षः बहुलं छन्दसीति (पा. २–४–७३) शपो लुकि लोटि वा रूपम्॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षꣳ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वꣳ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि । १७ ॥

द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वे देवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समी-

क्षन्ताम् । मित्रस्याहञ्चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे । १८ ॥

दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर मा मां त्वं दृंह दृढीकुरु यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दृंह अछिद्रं कर्म कुरु यद्वा ससुषिरत्वात् सेक्तृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः हे दृते महावीर मां दृंह दृढीकुरु कथं दार्ढ्यम् तदाह सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षंतां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किं च अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्र चक्षुः शान्तं भवति मित्रः कं चनन हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण । सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृꣳह मा । ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासञ्ज्योक्ते सन्दृशि जीव्यासम् । १९ ॥

हे दृते वीर मां दृंह आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् । जीवेराशीर्लिङि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्तेऽ अस्त्वर्चिषे । अन्याँस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावकोऽअस्मभ्यꣳ शिवो भव । २० ॥

हे अग्ने ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय

शोचिषे हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थ प्रकाशकाय तेजसे नमोऽस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ २० ॥

नम॑स्ते । ऽअस्तु वि॒द्युते॒ नम॑स्ते स्तनयि॒त्नवे॑ । नम॑स्ते भगवन्नस्तु यत॑ः स्व॒ःस॒मी ह॑से । २१ ॥

हे भगवन् महावीर । विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु स्तनयित्नवे स्तनयित्नुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु । २१ ॥

यतो॑ यत॑ःस॒मी ह॑से॒ ततो॑ नो॒ऽअभ॑यङ्कुरु । शन्न॑ःकुरु प्र॒जाभ्यो॒ भय॑न्नः प॒शुभ्य॑ः । २२ ॥

हे महावीर यतो–यतः यस्माद्यस्माद्दुश्चरितात्त्वं समीहसे अस्मात्स्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किं च नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भियमभावं कुरु ॥ २२ ॥

सु॒मि॒त्रि॒यान॒ऽ आप॒ ओष॑धयः सन्तु दु॒र्मि॒त्रि॒यास्तस्मै॑ सन्तु॒ योऽस्मान्द्वेष्टि॒ यञ्च॑ व॒यन्द्वि॒ष्मः । २३ ॥

सुमित्रियाः आपः ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु । यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु ॥ धाम्नो–धाम्न इति मन्त्रः श्मुलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा । सुमित्रिया इति मन्त्रोऽ पामभिमन्त्रणे वा ॥ २३ ॥

तच्चक्षुर्देवहितम्पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतञ्जीवेम शरदः शतꣳ शृणुयाम शरदः शतम्प्रब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतम्भूयश्च शरदः शतात् । २४ ॥

इति रुद्रे अष्टमोऽध्यायः

एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति इतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति (पा. ३-४-९७) इकारलोपः कीदृशं तत् देवहितं देवैर्हितं स्थापितं यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यंतं वयमव्याहतचक्षुरिंद्रियाभवेम प्रार्थनायां लिङ् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालम् पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

